ОДЕ ЗЕМЉА СТЕФАНОВА

Драгутин Кнежевић

САВРЕМЕНА ПРОЗА

Уредник
МОМЧИЛО ЂЕРКОВИЋ

Рецензенти
Проф др ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ
Мр ЂОРЂЕ ЈАНИЋ
РАТКО МАРКОВИЋ РИЂАНИН

Графичко ликовна опрема
СТЕВАН ВУЈКОВ

Драгутин Кнежевић

ОДЕ ЗЕМЉА СТЕФАНОВА

(роман)

•ново дело•
београд

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ ((CIP)

886.1/.2—31

КНЕЖЕВИЋ, Драгутин

Оде земља Стефанова : (роман) / Драгутин Кнежевић. — Београд : Ново дело, 1987. — 230 стр. ; 20цм. — Савремена проза)

ISBN 86-7353-056-3

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

Е, МОЈ КУМЕ,
ОКИТИЛИ НАС СИНЦИРОМ
КАО МЛАДУ ОГРЛИЦОМ...

Крајновић

Кости као завјет, ријечи као мо̏ра оца Симе Кнежевића тананог усменог приповједача, већ тридесет година притишћу ми дух.

Тмурне јесени, у ноћ 1955. године, под већ запаљеном свијећом — позва ме, још гологлавог, петнаестогодишњег дјечака. Створи ми задужбину у нејакој глави, да му бесједе пренесем даље — у будућност. Завјешта ме осребреном кремењачом свога оца Лазе-Лазарине, спасиоца војводе Мркоњића у устанку на Тромеђи 1875. године који је водио војвода Голуб Бабић . . .

Кремењачу је сковао поп Дондур са Жагровића, чија се кћер Маша, послије његове смрти, удала у Стрмицу за горостаса Јована Миздрака-Крајновића, Симиног кума. Ово се кумство, с кољена на кољено, преноси више од двије стотине година.

Његове бесједе о прошлости и будућности на Јованьдан, Лучиндан и друге светковине, слушао сам не трепћући и са сузом у оку. Сутрадан сам помишљао да је све то био сан . . .

Сада, док тај сан претварам у јаву, лакше ми је.

Сва остала имена случајно су изабрана, јер су таква, углавном, под небом узавреле Тромеђе Лике, Босне и Далмације.

Писац

ОДЕ
ЗЕМЉА
СТЕФАНОВА

I

У одвајкада осињем гнијезду, Крајини најпосније земље и поста, гдје се студ срцима поиграва, а тврди оштрац табане нагриза, гдје су храстове жиле дубоко урониле, гдје узаврела крв са жестоким знојем и тешком сузом другује, под присмотром и мигом Аустро-Угарске Монархије, на вјетрометини Книнске крајине, у сеоцу Стрмици, привлачном стјецишту попова и учитеља, у вучји земан, на разасутим костима прадједова, родише се и загрлише бијели дан три Јована, три среће материне . . .

Дорастоше до плуга, до војниковања, до женидбе. Стасити момци. Не зна се шта им боље пристоји: беневреци, зубун, капа динарка или ђиле ланено. Кад би бацали камена с рамена, окупило би се много свијета. А кад би на Јовањдан, из кремењаче, оскорушу са звоника скидали, онда би се сјатила сва Книнска крајина. Када би јездили преко Орловице у Плавно на сајам, сваки од њих јахао би врана коња — не зна се чији се лијепше пресијава, варничави су и врагољасти, са дугом гривом. Кад репом оману, помислиш да дува вјетар сулудом брзином. Кад копитом зарију по посници-земљи, ватра сјевне као да крешеш кремен о кремен . . .

Три Миздрака. Три Јована од три Јована, баш као да су се залијепили један за другог. Ако би која цура

похвалила се мајци да је код ње прелио Јован Миздрак, мајка би питала:

А који, кћерко, од тројице?

Кћерка би одговорила:

— Па ћаћи му је име Јован.

Мајка би опет:

— Па и оној другој двојици ћаћи је име Јован...

Стрма Стрмица на оштрацу вијори. Из поснице ни десето зрно не проклија. Дрвени плуг ни педаљ земљу да заоре. Али ваља постојати и опстојавати. На тешком вакту испомагање у копању, косидби, плашћењу сијена, позајмљивању плуга, коња, новца... Само се тако може преживјети на овом земану...

Три Јована често би се помагали, али и тражили помоћ — кад им устреба. Сељани би их радо звали у помоћ и на неки себи својствен начин препознавали. Препознавање је најтеже ишло властима и чаушу у случајевима плаћања порезе, позива у резерву. Тада чауш бива на посебним мукама. Никад не би знао коме позив да преда, онда бива права заврзлама, исмијавање, изругивање...

Баш на Лучиндан, на њихову славу, позваше их у општину Книн и рекоше:

— Ти, мањи, ти ћеш од данас поред свог имена носити надимак Јоца; ти, средњи, ти ћеш поред свога имена од данас носити надимак Сишић; а ти, горостасу — ти ћеш поред свога имена носити надимак Крајновић. И да знате, тако ћете службено добијати позиве и нека вас тако у Стрмици и околици зову, да не би било забуне...

Није им било право. Али немају куд, власт је власт.

Чаушу бјеше мило што ће убудуће избјећи спрдњу, што неће враћати позиве и што ће сасвим сигурно знати коме их у сљедећој прилици уручује, па на збо-

ру код Соколане, приликом обнародовања плаћања повећане порезе за друмарину, народу исприча како ће се убудуће звати Јовани-Миздраци. Сељани се на ово обавјештење осмјехнуше, лакну им с једне, а потом чисто отежа — с друге стране...

II

Пуцањ кремењаче, још један, па још један, обиљежио је долазак нове зоре у Крајини. Затим је наставила да штекће као да дозива планине и људе да се удруже . . .

Крајновић се трже, скочи из сна, отвори и протрља очи, протегну се и зјевну као птић када му мајка доноси зрнце хране и ставља у грло. Тако мало остаде, па набаци на себе аљинке и сиђе у шталу, потапша Кулаша и поглади му гриву, затим узе чешагију, очисти Кулаша, како је он из миља звао свога коња још од кад га је кобила ождријебила, усу мало зоби у зобницу, натакну му је потом на главу и пољуби га у чело.

Крајновићева кућа малена, прионула за земљу. Да нема ластавице, више би личила на земуницу. Али ни друге у Стрмици и читавој Крајини нису боље. Све личе на шатор или турски чадор, само што су покривене, нека плочом, понека цријепом, а понајвише шеваром, тако да би мирне душе читав крај могао бити назван Шеварина. На кући Крајновића има више слојева шевара и топлија је од других у засеоку Миздрака. Зими би се дјеца највише у његовој кући задржавала, због топлоте, али и због бесједа.

У њој заједно спавају чељад и благо, само су лијеском преграђени и штала је за стопу нижа од просторије за чељад. У десној страни ископина из које води мали пролаз ка пристранку. То је склониште старог

Миздрака кога Турци Лијевљани никад нису ухватили, а са Лазарином и Јошаном највише им је јада задавао у Стрмичком кланцу. Згодна кућа за збор и договор Кад у њој најгласније запјеваш, напоље се чује једино ако прозор отвориш. Али у зла времена није се прозор отварао. Кад би се у муци заиграло коло тарабан, сваки покрет би означио договор. Понекад се гуслало и чула свирка дипала. Коло тарабан је тешко. Или се зло уселило или је на помолу, па му ваља доскочити и ослободити се проклетиње.

И у злу, кажу старији, треба се развеселити, тако се зло лакше савлада и мука прође. Када се у тарабану заолца, па једном коракне и двапут поскочи и тако више пута наизмјенице, — онда источи сва сила, чисто се повратиш, постанеш смиренији, разумнији, па и одлуке које смјераш донијети — послије одиграног тарабана — трезвеније су.

И тако Крајновић, ослоњен Кулашу о бок, очима упрт у балегу, забезјакнут, тудумише:

— Боже, Боже, чудног ли прошлог вакта и земана, а и овај ништа није бољи . . .

Ослонио се о вјерна Кулаша да се загрије на његовим топлим плећима, а мисли га заокупиле:

— Јуче сам марендао, ручао и вечерао пуру. Данас исто тако, а сутра ме опет то исто чека. Спавам са овцама, постеља ми је слама, покривам се покровцем којим Кулаша огрнем кад се задија.

Мрак је још, али му се не спава. Почеше пијетли кукурикати. Крајновић запали луђерну, помоли се Богу, узе лавор, усу из вучије воду у букару, десном руком сипа воду по коси, лицу и врату, а лијевом сапира. Мало му бјеше једна па сасу и другу. Потом сједе на пањ поред огњишта. Распретао је ватру и распалио. Кулаш окрену главу к њему, зарза и нађули уши као да осјећа да Крајновић смишља неки нови живот:

— О, добро јутро, парипчино моја! Благо теби кад немаш шта размишљати, или ја само мислим да немаш шта. А могуће је да и ти размишљаш о неким шарцима и кулашима, о својим прапрадједовима, а?

Научио је Крајновић да се шегачи са својим Кулашем, али кад му погледа у крупне очи и у њима се одслика, замисли да је Кулаш божије чељаде као што је и сам, и тада би престајао.

Док је Крајновић сушио косу и гријао се крај огњишта, убацио је неколико кромпира у ватру, испекао их и ставио на други пањ. Потом их је љуштио и стављао у тањир умакао у со и јео. Када поједе неколико кромпира, узе опет букару, али сада усу вино до пола и попи. Подигну се и приђе прозорчићу. Свануло, а он — како га је сан пробудио — није ни трепнуо. Тежак му сан био, натјерао га у велике мисли. Обје руке ставио под браду. Надовезају се мисли једна на другу. Гледа у даљину. Пред њим су Орловица, Гологлав, Дерала, Уилица. Чини му се да види и Пљешевицу, Грмеч и Петрову гору. А иза себе, буди Бог са њим, као да и са друге стране главе има очи, па гледа Сурдуп, Динару, Свилају и дворе Стојана Јанковића и Илије Смиљанића, а напосе Петрово поље и Промину, родну грудў Вука Мандушића и кулу Зечево гдје је војвода главу изгубио... Ту и тамо покрива их снијег, понегдје пала густа магла. Све му бљешти пред очима. Пролети понеки орао птичар. Сунца ниоткуд. Мрки облаци ни једном једином зрачку не дају на земљу, као да су загосподарили небом...

— О, Боже, зар си и ти окренуо леђа мојој Крајини и никад окаљаној Стрмици, па нимало свјетлости не даш?

Стајао је тако Крајновић дуго. Поглед је највише усмјерио у правцу Гологлава. Одједном се усправи, забаци дугу косу — црну ко угљен, навуче широке обрве

и десном руком удари се по високом челу, и срдито рече:

— Нико нас не призна, а ето, и он — несретник, мој ћаћа Јован, махао је сабљом по турским главама за ово садашње зло. Голубу Бабићу и Петру Мркоњићу био је десна рука, а и њима Срби не повјероваше, када оно 1875 године подигоше устанак у Црним Потоцима, који Турци угушише издајом Аустро-Угарске, а ја бих рекао — и Србије. Како то да нам ништа не помогоше, а Црни Потоци су заувијек црни и из њих тече само српска крв. Могли су, јадни ли су, да Обреновићи подржаше војводу Голуба, сада не размишљати гдје им је граница...

Е, да, да, тако је то. Ама више вреди један момак од ове Крајине, него њихових хиљаду вјетродувача. Не раћа овдје мајка издајице, не раћа! Бог вам матер јебо, да се цар Душан силни пробуди, све би вас у тамницу бацио. Он није штедио шепртље и незналице. Он је и свога ћаћу Стевана, кад се спетљао око владавине као пиле у кучине, смијенио и узео дизгине у своје руке...

Ама, и сада, када је прошло толико вијекова и кад владају други адети, био би Силни паметнији и разборитији од свих вас колико вас је год на садашњем двору. Обичне сте бене, само гледате својој гузици мјеста. Ко вас боље подмити, ви одмах с њим, богами... Да сте изашта, не би се ово комадало. Били бисте ко једна душа и тијело. Свакуд около граде се друмови, па и оне пруге, а овдје се руши и оно што је одвајкада стварано муком и знојем. Ево, како преко Мрачаја доћи до Грахова? Ни пута ни стазе. Мали снијег направи кијамет. Нека сила се створила па растјерује наше попове, доводи туђе учитеље. Све неким другим језиком говоре, па се дјеца ругају како ми старији говоримо. Говори се да ће се рушити Граб и порушити Соколана тобоже да ће проћи неки путеви. Тако могу једном рећи да ће пут ићи преко цркве па и њу да сруше, или да јој крст окрену наопако, па кад прођу времена, онда би ти споменици говорили да је то и било њихово, питај Бога — од када. Кажу да некакви инжињери имају замисао да направе неке бране од Сиња па до Полаче. Хоће да створе велико језеро и иселе Влахе. Исто то ће се, кажу, учинити са Зрмањом. Ко вели, баш згодно мјесто, зазиће се између два брдашца, добије се велика вода, а народ нек иде. Крчић још неће, шупаљ је терен, али Стрмицу је најлакше иселити. Бутижница, Мрачај и Бошњакуша дају се укротити презиђивањем бране између Боландже и Орловице. Их, могло би језеро бити до Личког Тишковца. Направило би се и то да се језеро Бабића претаче у то ново вјештачко...

А крај тога језера Голуб Бабић, по коме оно и добби име, одмарао је своје јунаке послије боја са Турцима. Кад су их Турци напали, нису имали времена потрошити печено месо овнујско, те га убаце у језеро, а оно — вода га пробаци у Зрмању...

Ето толико језера! Да је у њима заметнути рибу, могло би се хранити пола Европе. А народ нек' се сели у Србију или Црну Гору, одакле је и дошао...

Млад Крајновић, јак и арум. Кад би се рвао са вршњацима, а и старијим од себе, свако се потом пожалио да му је све кости смрвио. Храбар и вјешт. Самоук је, али са чудним мислима и домишљањима. Ни учитељ Чоко, учитељ Бјелић, ни лугар Марушић, који бјеху најучениje главе на Грабу, нису му дорасли...

А тај Граб некад бјеше град, стална граница између босанске и далматинске државе, док их други не покорише. Ту су се замјењивали заробљеници, ту су Босанци Далматинцима замјењивали кожу за со, ту је била школа, гранична управа...

Крајновић се тргао из размишљања, па поново погледао кроз прозорчић. Сада је главу окренуо улијево. Угледа покоју кућицу сличну својој. Нека женска стопа направила је пртину. За тили час мисли му одлетјеше у Жагровић, Голубић, Плавно, Бискупију . . .

III

Дан почео одмицати. Небом кружи гавран. Надлијеће гнијездо уморан и суморан као да је обишао сва села у Книнској крајини, а Стрмица му задња станица у лету. Рањен, само што се није стропоштао. Крајновић га гледа и наглас размишља:

— Ово неће изаћи на добро. Та птица се појављује пред тужне гласе. Како народ вели, тако је царица Милица сазнала о погибији Југ-Богдана и његових синова . . .

А гавран, једри ли, једри. Таман да падне на земљу, одједном добије чудну снагу па се извије више од висине јаблана, само што не прокука. Како год гавран лети, тако очи Крајновића колутају за њим. Одлетје према литици Рта, све даље и даље.

— Можда ће сада до Грахова, на Дрвар, па на Срб, па опет на Книн, па к мени у Стрмицу. Велика му је брате, путања . . .

— Али ни жив инсан не може упамтити као птица међу Громеће. Које ли гласе, јадан ти сам, носи? Да опет депеша са Цера не долази? Хоће ли опет јунаци ове Крајине будни зори хитати и прије цика зоре — курјацима стићи? Е, ех, и јадна је и поносна ова моја дједовина у којој ми дјетињство промаче ко длан о длан. Чуваћу је као пшеницу скровиту у кашуну. Јунаштво је врило у срцима када ни оскоруша није било, а камоли хлеба. Али, не дам ником моје радовање ни

туговање. Иако се у теби живи и преживи, твој бол хоћу да одболујем са мојим поповима и учитељима, и народом. Е, браћо моја, браћо! Овај казан на вјетрометини одупире се чак и зубу времена. Ова згаришта и скровишта, ове ране и тупи ударци вијориће на стражи веселијег дјетињства наше дјеце . . .

Врти Крајновић главом, јежи се, — нешто слути. Како је гавран одлетјео, забезјакнуо се за њим и не миче се. Тишина бјеше као да је све стало, као да је све гледало куда одлетје та птица слутница. Одједном, као да одједном из земље изрони, муклу тишину прекину чауш ударајући у добош и снажним, али плачним гласом извикујући:

— Народе, народе! Умро је наш стари српски краљ, бијели краљ Мркоњић, ослободилац, први ујединитељ Срба, Хрвата и Словенаца. Народе, народе! Изађи пред кућу, узми грумен црнице и проспи испред свога прага! Одај пошту клечећи највећем сину српског народа, јер је честити краљ у сваком грумену ове Крајине . . .

Одјекну цик звона са цркве Светог Јована и Мале Госпојине у Стрмици, Светог Петра у Дреновцу, Свете Тројице у Бискупији, Спасовдана у Плавну, Светог Илије у Косову, Светог Стевана у Голубићу, Преображења у Грахову, Светог Нике у Жагровићу, Свете Неђеље у Оћестову и Пађанима гдје се окупља за вријеме сајма највише народа православне Далмације и околних крајева.

Поче се оплакивати и нарицати. Народ се одазва на одјек звона. У Стрмици се сјатио народ око Соколане најлијепше зграде у Крајини. Висок и дебео храст, таман на средини пута између обје цркве и Соколане, развио своје гране, издигао крошњу у небеса, огранци му помало премашују обје богомоље и соколску зграду. Као да се у том храсту све духовно и свјетовно сјединило, па му и гране неуобичајено густе, листови велики, налегли један на други.

Кишица роминја, а народ не кисне, заштитио га храст. Само на два мјеста су му жиле огољене од како је однедавно сграђена црква Мала Госпојина, па је народ, добровољно градећи цркву, пребацио земљу на другу страну стварајући простор за своју љепотицу, а притом оголио жиле горостаса. А те жиле, које се пружају на преко тридесетак корака, толико су снажне да могу поднијети терет мноштва раздрагане дијеце која се веру по њима па им жиле служе као љуљашке. Отишле жиле далеко у дубину, разгранале се, као што се овај народ разлио по бијелом свијету . . .

Крајновић се издвојио мало даље од окупљеног свијета и утонуо у сањарије. Али, шта ће, не може мимо свијета, па оде поново у народ.

Стари Батос истакао барјак на пола копља на црквама и Соколани. Свака кућа црну мараму о прозор окачила, жене и дјевојке повезале. Сваком мушкарцу шајкача у руци. Жали народ. Најтужнији је поп Никола Плавшић. Уронише му очи дубоко под чеоне кости обрве побијелиле, брада бјеља од снијега, отегла се испод појаса, усне помодриле. Све му потамнило. Само му високо чело одаје мудрост. Јасним и чистим гласом отпоче проповијед, као да полаже посебан испит пред окупљеним народом утонулим у тишину. Само се јецаји који прате сузе у таласима јављају. Никола се издигао као окамењени кип. Коса му вијори на повјетарцу који разноси бол народа његове Крајине. На њему руво позлаћено, а православни крст, тројство — лијепо заобљено са свих страна. Прекрштеним рукама ставио крст на прса, па дубоким и топлим гласом процвилио:

— Како се одужити и шта ти вратити пресвијетли владару, годе наш, за све што си народу дао? Коју похвалу у небо послати? Коју пјесму да услишим тво-

јој величини што си нас спасио од многих зала! Ти, краљу, сједини и уједини, спаси нас мача и напасти и од зулумчара — што своје зубе о наша тијела оштрише. Али ти бјеше јак и умири их. Због тога се молим да твоја душа завијори на небу као снага и заштитник народа у невољи за тобом. Ти си учинио да српски народ буде без покуде . . .

Јао, покри те земља! Ево теку вреле сузе твога народа који тумара у тузи и жалости. Горчина и туга надвила је сваки дом у овој сада ничијој земљи, у овој Крајини што се с болом од тебе опрашта и моли твоју племениту душу, која лети Господу да нас се сјети. Због твоје људскости, Господ ће овом народу дати помоћ и спасење.

За све што си за овај народ учинио, слава теби! Тако си нас окријепио да живимо у чистоти и са чистом савјести до посљедњег даха.

Твој говор српским војводама, Петре Мркоњићу, још одзвања. Овај народ славиће твоје име у вјеке вјекова, Господе, помилуј, амин . . .

Удубио се Никола, гледајући у часни крст бирајући што потресније ријечи за проповјед. У једном тренутку поглед баци према Соколани. Када је видио да ни игла не би пола на земљу од прљубљеног и сливеног народа у једно велико гнијездо или црни вир, који је изникао призивањем звона — срце му не издржа и препукну од туге и бола. Народ се следи, скамени. Снађе га још веће зло. Прискочи млади поп Букан, који се таман запопио, преузе крст и како ваља по свим духовним обичајима, заврши незавршену проповјед. А попа Николу сахранише слиједећег дана под великим храстом.

Срце му заувјек стаде за својим свјетовним и духовним учитељем. Како и не би, када је њихова дружба и преписка била још из доба четовања војводе Мркоњића од Босанске Дубице до ове Крајине . . .

А када је 1904. године Мркоњић постао краљ, једна од најдражих честитки бјеше му баш Николина, са Тромеђе Лике, Босне и Даламације, гдје је ратовао као истакнути војвода под надимком Мркоњић у устанку који је подигао војвода Голуб Бабић 1875. године . . .

Стари краљ, обилазећи српски народ, најрадије је свраћао баш у Стрмицу код провјереног му пријатеља попа Николе Плавшића. Пред први свјетски рат задржао се ту на Бурђевдан и послије тога још два дана. Бјеху ту још учитељ Чоко, учитељ Бјелић и лугар Марушић са Граба, Матос са Градине Лазарина Кнежевић, Јошан Карабува, стари Јован Миздрак, Принцип испод Обљаја, Перић и Бурић из Плавна, Бурсаћ из Тишковца, Марић и Вуковић из Голубића, поп Дондур са Жагровића и Арсеније-Бураћ Црногорац из Крчића. Све виђени људи поклонили се краљу, са њим бесједили и захвалили се што је нашао времена да обиђе народ у Книнској крајини . . .

А након посјете краља, учитељ Чоко из Стрмице написао је плочу на кући попа Николе Плавшића:

У ОВОМ ДОМУ
ПОПА НИКОЛЕ ПЛАВШИЋА — ЈЕДНОГ ОД
ГЛАВНИХ ПОКРЕТАЧА УСТАНКА
У ЦРНИМ ПОТОЦИМА ЗА СЛОБОДУ И
УЈЕДИЊЕЊЕ СА СРБИЈОМ 1875—1877.
БОРАВИО ЈЕ ЛЕГЕНДАРНИ ВОЈВОДА
ПЕТАР МРКОЊИЋ, КАСНИЈИ
КРАЉ ПЕТАР I. ОСЛОБОДИЛАЦ.
УСТАНАК ТУРЦИ УГУШИШЕ ИЗДАЈОМ
АУСТРИЈЕ У ЦРНИМ ПОТОЦИМА
24. АВГУСТА 1877.

Сада у један мах, ево, јадни ли смо, говорили су људи — остадосмо без краља, а и без нашег попа Ни-

коле, као да су се договорили да их земља увиром позове загрљене у исто доба . . .

Оплакивао је народ краља и клео злокобну смрт што је долетјела. Дуго су стари људи и дјеца замишљали како он и даље обилази свој народ, као да то није истина, док нису, тонећи у дремеж и сан, закорачивали и разабирали да су живот и смрт божија милост . . .

IV

Долазећи од цркве и Соколане, Крајновић се у гостиони Јовице Курбалије срео са Симом Кнежевићем — Лазариновим, званим Круницом. Тај надимак Лазарина је добио послије устанка на Тромеђи 1875—1877. године када је опсовао круну Обреновића пошто нису хтјели да помогну овај устанак, плашећи се да неће поново династија Карађорђевића доћи на пријестол. Лазарина је много више волио Карађорђевиће од Обреновића и, кад би год био у некој прилици, то би истицао. Псујући „круну обреновићку" зарадио је три године тамновања, али је остао „жестоки Карађорђевић" . . . И тако он и његови потомци добише надимак Круница, на кога је Лазарина био поносан сматрајући да је најлијепши надимак у Книнској крајини.

Крајновић и Круница се загледаше, пријоше један другом и загрлише, суза кану и једном и другом. Круница први проговори:

— Ето, нема нам трећег, мој Крајновићу.

— Ма кога трећег, кумим те Богом, Круница — рече Крајновић.

— Ама честитог краља, кума слоге и братства, кума берићета и благослова, Јоване Крајновићу — Симо Круница ће убједљиво . . .

Био Круница по свијету, научио по коју ријеч, мудру и лијепу изговорити. Свидје се то Крајновићу, па ће Круници:

— Ми се мало виђамо, изгледа само у неприликама. А наши се очеви кумили и друговали, четовали са војводом Мркоњићем, са Голубом рујно вино пили, један другом у невољи били, сабљу један другом посуђивали и по туђину њоме махали, из кремењача тукли и грмјели за правду и опстанак на овој Голготи. Требало би и ми да живимо у слози као браћа, а пошто нас није једна мајка родила, онда би био ред да нас двојица кумство обновимо и утврдимо.

Симо Круница накриви капу шајку удесно и на предлог Крајновића поскочи, из очију му сину муња, обли га благост јер у Книнској крајини добити позив за кумовање — највећа је почаст. Кум је личност која се много цијени и поштује. Кумову бесједу нико, ама баш нико, не смије прекидати. Кум је главна званица на слави, у просидби дјевојке, на крштењу дјеце, у свакој прилици мјесто му је уврх стола . . .

Запјевали би али није ред и нема смисла. Како, кад је Круница на вијест о смрти краља дошао у Крајину да се нађе у помоћи, а и очевици су, и један и други, смрти угледног и ученог попа Николе приликом држања оне злокобне проповиједи коју није ни довршио. Поодавно се нису видјели, чини им се као да је прошао читав вијек. Само што би Круница по Мили Видовићу понекад послао писмо из Београда јер је овај чешће ишао у Крајину. Нису се видјели од када су се растали у српском пуку на Црном врху — у срцу Србије, у борби против Бугара. Тада је Сими Круници граната однијела кажипрст, а Крајновића ранила у глежањ. Команда је пала да се српска војска повлачи преко Албаније на Крф. Круница оде код војводе Мишића, Крајновић код војводе Степе Степановића. Крајновић се извукао, а Круница је галијом пребачен на Сицилију. Послије потуцања преко Италије, вратио се у земљу захваљујући приличном познавању талијанског језика. Крајновић је за то вријеме остао са српском, војском а касније се нису видјели све до овог злокобног тренутка.

Нема шта, стари знанци се зажелели људовања. Када би било код њих бесједио, присутни би се посве ућутали, бива мукли тајац. А у њих обојицу упила се људскост. То се види и по држању и по ријечима. Савили се у гнијездо Крајине у судњем часу.

— Змије испијају птичија јаја, врела се почела мутити, жита ниоткуд. Облаци се ниско спустили, направили помрчину. Муње сијевају. Молитва не помаже. Колико крстова освјетљава образ соколске заставе! Е, Голгото моја, Крајино моја напаћена! Нема дуката који могу платити твоју стопу на којој су и кост, и суза, и кремен наших прадједова уткани — рече Круница и наздрави. Куцну у чашу Крајновића, погледаше се у очи, стегоше један другоме руку и како доликује момцима Крајине, па настави:

— Није чудо, мој кумашине, да се на овој нашој Тромеђи дјеца сиједа рађају и са набреклим вилицама. Ове наше жетелице, прије уледају лобању него што стотинак стабљика жита српом пожању. Ево, ја још неожењен, а осиједио, ти осиједио. А како и не бисмо! Само ме змија трипут уједала док сам крчио њиву и доносио бусење у карлици. Е, да, мој ћаћа Лазарина потјерао ме у Београд код краљевог рођака Павла Кнежевића да ме запосли. Ко вели — он је то заслужио — оно још док је војводи Мркоњићу штитио главу од Турака Лијевљана на Седлу, а потом на Орловици. Голуб Бабић, каже, задужио га једном да однесе депешу Мркоњићу на Гологлав. Враћајући се од војводе Мркоњића, Лазарина је добио лијеп благослов:

— Честито ти све било и хвала ти, Лазарина, Србине, брате! Ако буде правде и среће, ја ћу се теби за ово одужити кад-тад. Када би садашњи властодршци

знали у сулудој Србији колико су овдје бољи Срби од оних у Србији, помогли би они издашно војводи Голубу Бабићу и мени. Али шта ћеш, они олако препуштају зелембаћима да трагају за његовом и мојом главом и душом. Не знају колико су црне намјере те двоглаве авети. Умјесто да овдје баш траже себи заштиту, мудрошћу, хроброшћу и главама, они насједају лукавствима Аустријанаца, само да би задржали своју обреновићку династију. Дошло ми је да и ја своју главу понудим тој лукавој династији и да умрем као честити Србин. Поздрави ми Голуба, и даље србујте, не претргујте, за правду и слободу . . .

— А ти добро знаш, мој кумашине, како сам ја некад лутао од колибе до колибе. Чинило ми се да ме матер стално прати и како се удара у прса, како јече драге, одзвања глас пропланцима и увалама. Бјеснио сам кроз дивљу гору. Са вјеверицом сам се дружио дивљаке успут гризући. Упутио сам се пут Лијевна. Учинило ми се да ће старац Вујадин са његовим синовима изићи из гроба и како им зелембаћи њихове очи гризу. Ко живи костур прошао сам Мајевицу хватајући своју птицу кукавицу. И након тридесет дана стигао сам у Београд у Краљевину Србију успут млатећи глогиње . . .

Сада немамо више времена за разговор. Да попијемо ову дволитру и морам назад. Изгледа да ћу на рад у Црну Гору. О, богати, вријеме је већ одмакло. Да се поздравимо и, идем . . .

Због Марко, због Стеване, због Сава, због Јовица, због Ниница, због Перица, због Спасоје, због Лакане, због Ченгија, због Војо, због Василије, због свима! . . .

А они њему скоро у један глас:

— Због Крунића!

— Сретно остајте! Ајмо Миле, побратиме . . .

Крајновић испрати свога кума Крунића и Милу Видовића. Руковаше се, загрлише и изљубише. Дуго је Крунић кроз прозор вагона махао шајком, а и Крајновић њему такође, све док воз није зашао у кривину . . .

V

Одмицао је дан за даном. Прољеће сишло с небеса. У Крајновићу природа узаврла. Лијепе је године на леђа навалио. Од како је оно забацио главу у лијеву страну да би о нечем другом размишљао, и кад је угледао, или му се причинило, да се женска стопа отиснула и оставила траг, цик црквених звона, сада није, како је Крајновић желио, призивао на сајам, него магичним јеком призивао на опроштај . . .

Балкански ратови и први свјетски рат сузбили су у Крајновићу врелу природу. Овај постоњи понајвише. Грч је у њему поигравао . . .

Чинило му се да су ријеке Крка и Бутижница, па онда и све воде потамниле. Да су пастири поцрнили и да се сва изгубљена стада купају у ријеци крви. Јајњци бекећу у леденој води. Кад би се, неком чудесном струјом воде, примакли обали, нека врућа киша би на њих падала, па би им главе још више тонуле у дубину. Онда би одједном са прастаре куле Фортице прилазили копљаници да их копљима избаце. А они би се у сплав претварали, предње и задње ноге и рогове би окренули, браде и лица сљубили и тако мост сградили преко кога прелијећу гавранови и заустављају се на звонику манастира Крке — да ослушну литургију или лелек . . .

У глави Крајновића само слутње теку. Никако да се одлијепи од прошлости. И вакат који га запљуску-

је, не даје му наду да ће му се срећа осмијехнути, да ће се небо и испод неба земља смирити, те да ће и он своја сновиђења остварити . . .

— Ако Бог да, па мој кумашин Круница стигне из Београда, запросићу Машу. Његова пјесма би дозвала вилу са планине. Писаћу му да дође који дан прије года Светога Стевана. Тада је у Голубићу сајам, а потом Света Тројица у Бискупији. То су дани за заглед дјевојака. То су дани када ћемо, ја каменом с рамена, а мој кум пјесмом, дозвати дјевојке — смисли Крајновић и узе папир у руке да напише Сими Кнежевићу — Круници, који му је већ поодавно у гостиони Јовице Курбалије прихватио позив за обнављање кумства стежући му кумовску руку . . .

Преко дана ставио само наслов: Драги куме!

Од дневних послова није га могао писати, већ је то оставио за навече. Промисли да ће тада боље срочити ријечи које одговарају таквој намјени.

Дошла вечер. Крајновић узе луч, стави га на ватру распретаног огњишта. Луч плану. Затим га принесе свијећи забоденој у оки жита. Свијећа огорје а пламен јој постаде налик на лист липе пред опадање, боје попут сунца на заласку. Отвори бочицу мастила и узе држало са пером па настави:

— Шаљем ти ово писмо по побратиму Мили Видовићу, провјереном нашем пријатељу, по коме си ми уручио топле поздраве, на којима се из дубине срца и душе захваљујем. Оно је за мене веома важно — ко да ми је судбоносно. Чини ми се да ја сада корачам кроз маглу по невидљивим путевима у ничијем времену. Вријеме ме је поодавно прескочило, ухватило ме у раскораку. Овдје, на овој врлети, нити се може нити се има жеље за његово колотечење. Ја желим да савијем гнијездо. Само из њега морам много змија истјерати и то шарки, настањених испод плоча. Са три стране лижу својим језицима. Једино кад јутром сунце са истока пружи своје зраке, осјетим правац извора топлих порука прадједовске задужбине. Е, кад би се могло клупко одмотати и откотрљати! Објеручке би' грлио камен темељац да ми ово зло није свезало руке. Сада је, мој куме, то много далеко, рекао би' предалеко. Не смијем ни да шапнем. Зло ми је глас одузело. Остало ми је да се њишем у Крајини, заслијепљен у њој да лутам као вук у зимско вријеме коме су очи позеленеле од студи па се спустио у Стрмичко-овчје поље не зазирући од хајке . . .

Тешко ми је, мој куме, теже него кад сам јездио преко историјског Цера. Притисле су ме неке унутрашње муке које ме обузимају до губљења свијести. Као да ћу главу да изгубим. Вријеме одмаче, и то подалеко, а насљедства немам. Немаш га ни ти. Па зар ћемо дозволити да се послије наше смрти угаси кумство! Крајина одлази као снијег под сноповима сунчевих зрака. Осим тога, почела је блиједити. Све је ужа и ужа. Рађа се, али мало синова. Ушао је ђаво у људе и свако мисли да је у другоме ђаво, а не у њему. Нема шта, нити ми се чини, нити ми се привиђа, већ ти могу слободно устврдити да друга сорта нашу смишљено надвладава, а и наша се каменом баца сама на себе . . .

Ја се плашим, мој куме, ближњих. Тијесно ми под брјеговима испоснице гдје почивају кости наших предака. Огњишта су запретена. Са њима су запретени и снови, узалудно снивани, да ће барјак, ко крв црвен, слободно вијорити под срцем крајишника. Ја немам времена да мислим о њима, јер је њихова порука света. Њихова смрт је јача од нашег живљења. Како кров направити над гробовима лучоноша? Како њихове тврде кости заштитити од преоравања, пресељавања и потопа? Како ми, њихови синови, да продужимо бити њихови синови? . . .

Ако Бог да, драги куме, биће рода и порода, још ће бити синова Крајине. Кост уз кост, чељаде уз чељаде, част Богу и нашем породу, мени Маша а теби Бурђија. С њима ћемо дјецу изродити. Ти ћеш мојој, а ја ћу твојој пред олтаром понајлепша имена надјети...

Пишући писмо, све вријеме му се мисао ковитла око Маше кћери честитога Дондура са Жагровића, која се преселила у Голубић — сусједно село, послије смрти свога оца. А на сахрани старог Дондура бијаше Арсеније-Ђураћ Црногорац, најбољи му пријатељ из љутих дана бојовања са Турцима Лијевљанима под Матос Градином у Стрмици, тачно на међи Босне и Далмације. Дондур је умио најбоље сабљу сковати, а ковао их је понајбољим јунацима. А када би Дондур кремењачу сковао, на њој би урезао орла као симбол српског рода. То је обавезивало сваког ко је узме у руке да је не смије изгубити, а напосе никако да је преда. Могао је прије главу изгубити него кремењачу предати туђину. Он је за Арсенија исковао и сабљу и кремењачу...

А Арсенију Црногорцу родитељи дадоше име по Арсенију Чарнојевићу. Као досељеници са црногорских на динарске врлети, населише се уз Крчић — воду која по првим сушама пресуши, а њен извор оде у понире. Као да су слутили — ако се опет буде морало са ове земље мајке селити, као некад српски народ под вођом Чарнојевића Арсенијем, нека имају такво име, па ако заслужи, нека буде глава...

Године једна за другом одмицале и Арсеније се зајуначи па Дондуровом сабљом у устанку војводе Голуба Бабића под Орловицом показа своју вјештину, потом се одбаци у Аустрију с Мркоњићем, те након дугог времена, на страни Аустро-Угарске војске бјеше челник у бици на Бања Луци. По дебелим сметовима снијега, газећи Врбас ладну воду у опанцима опутарима, нечујно се примакао турској стражи и снажно,

баш из кремењаче коју је Дондур сковао, покосио турске војнике, а потом истакао Аустро-Угарску заставу...

Иако је кремењача имала на себи српског орла, Аустријанци тада нису бранили да Срби носе своје оружје јер су знали за ћуд српских устаника. Чак су им подилазили како је најбоље носити своје оружје. На тај начин су их гурали у прве редове и чували своју војску. И Арсеније је живио са својом кремењачом чврсто је држећи у своме окрilју и често јој пјевајући:

— Кремењачо, најдраже оружје,
Од најљепшег гвожђа сакована
Тебе отац насљедно остави
Да те пазим, његујем и мазим,
Употребим кад ме ко нагази...

Арсеније је са женом Маријом изродио седморо дјеце. Не зна се које је дијете шесније. Иако он срдит и горд бјеше, јер су га муке замало скитницом учиниле, скоро читавог битисања под оружјем, кад би се год вратио, са дјецом би поступао као најстрожи учитељ. Али према Бурђији би омекшао. Она му је некако милија од осталих. Просто му се под кожу увукла...

На добијену вијест о смрти свога чрвстог и непоколебљивог пријатеља Дондура, пао је Арсеније на колјена и процвилио. Ћутао је као заливен извјесно вријеме, а онда одлучио да крене на сахрану. Повео је и Бурђију. Она се таман зацурила. Гараушица. Још одраније је Арсеније замишљао, а и кад би се год пошалио са малом Бурђијом, говорио би јој са смијешком да ће је, кад одрасте, упознати са честитим младићем, сином његовог провјереног пријатеља...

Сада је повео, ко вели, нека иде, нека види тугу, јер туга најбоље учи како треба бити частан и честит.

А ако који момчић буде, нека се упозна, јер, боже мој, ко зна шта носи дан а шта ноћ . . .

Када је Арсеније ушао у покојниково двориште и пољубио кућни праг, пришла му је Маша, Дондурова кћер и пољубила руку. Бурђију је загрлила и забугарила. Арсеније је бацио поглед на огњиште. Око огњишта се окупили бојовници из Стрмице и скоро свих мјеста крваве Крајине, вјечити стражари одбране, под сталном војном спремом као што је и сам. Ту су стари Јован Миздрак са сином Јованом — момком од ока. Поред њега Лазарина Кнежевић — Круница, са сином Симом, омаленим, али блага погледа и милог природног осмијеха. И . . .

За живота, стари Доднур је неколико пута долазио код Арсенија у Полачу и Крчић са Машом, па су се Маша и Бурђија већ добро познавале. Али овај тужни дан их је још више зближио. Ово им је први пут да сједе до момака. Да је бар прело — него тужни дан, дан у коме се мисли само на злокобну смрт, ту непопустљиву божју вољу која сажеже старог Дондура и остави пустош у његовој родбини, гдје се само бугари и лију сузе, удара у прса и ломе прсти од страве. По цио боговетни дан нарицање и лелек . . .

Бура је набацивала смрзнуте капи на прозор. Само што није почела мећава. Све снажније и снажније чује се фијук вјетра. Ломи гране шљива поодавно изниклих у авлији и подворници просари. На кући се следила црна марама; она се већ ломи а не вијори. Укочила се и сјече према каменитој Динари. Ватра се разбуктала на огњишту. Пламен лиже уз вериге. Тужне званице гријују длanове на пламену модрикаве боје. Пламен их обасјава као мјесец. Борове су то гране, пуне смоле, па горе као петролеј. А грабовина кад прихвати, онда пламен постане као стуб, попут свјетњака уочи крсне славе . . .

Из сусједне собе одзвања одјек нарикуша, као да је све сливено у једну једину ријеч: ајме, ајме, ајме, па ајме! Једна започне, друга настави, па онда опет то исто. Дубоко глас једне жене у црнини издвојио се својом снагом, пара по небу и реже срца присутних. То бугари Машина старија сестра. Просто завија као жандармска сирена. И суза би се следила. И лед би се скаменио од њених ријечи. Спомиње манастир Крку, Крупу, Драговић, па јунаке Крајине Вука Мандушића, Стојана, Илију и Завишу Јанковића, Илију Смиљанића . . . Одједном ишчупа прамен своје црне косе, црње од угарка, стави пола у лијеву, пола у десну руку. Положи на прса свога оца — једну руковет преко друге. Направи од ишчупане своје косе крст, умјесто ружа, и поново сједе на пањ па настави унатраг набрајати — све до краља Милутина и сљепила Стевана Дечанског, па цара Душана који је због ове Крајине дао своју сестру Јелену за Младена Бурђева Шубића да би могао сигурније владати Равним котарима и цијелом Далмацијом . . .

Када су гробари обавијестили да је рака спремљена, Маша је закукала као кукавица. Глас јој је подрхтавао, текао у валовима. У њему је одисао жал за животом, лелујао је, ресио сузе и потресно доприрао до Јованових ушију.

Мало је времена прошло и покојника су ставили у шкрињу, закуцали покоји ексер у капак шкриње и понијели према гробљу. И вријеме се некако утишало. Не ромињају више ледене капи, све се тајом одиграва. Поворка је почела промицати. Напред је заобљени православни крст. Пресијава се на сваком краку тројство. За покојником се крећу Маша и њена старија сестра. Наизмјенично бугаре. Бугари и ужа родбина. Покојника наизмјенично носе његови вјерни пријатељи. У једном тренутку Лазарину је замијенио Симо, а старог Јована његов син Јован, таман испред Маше и њене

сестре. И Ђурђија је са кћерима покојника, као да им је најрођенија. Затим промиче остала родбина, пријатељи и комшије. У поворци протиче преко хиљаду душа. Тече тужна пјесма свештеника: Алилуја, алилуја, алилујааа . . .

Цик звона са цркве у Жагровићу призивао је испуштену покојникову душу. Покојник је прилазио вјечном почивалишту. Колона је све више и више јецала. Одјекивала су разапета прса. Погреб се најзад зауставио. Настало је опраштање од смртника бацањем грнице на ковчег, а потом одлазак на дању . . .

VI

Враћајући се преко Голубића, а под још увијек снажним дојмом окупљених старих бојовника на испраћају Дондура, у Крајновићу још јаче порасте витештво. Нагло га спопадоше мисли о прошлости. Надође му мисао око недавне бесједе учитеља Чоке — код Соколане у Стрмици. Све мисли да се дупло више народа слегло да саслуша Чокину бесједу, која се претворила у ватрени говор о цару Душану Силном под којим су српска држава и православље доживјели најснажнији процват . . .

Идући је размишљао и замишљао да је пресвијетли цар био и у Крајини, те да он, баш, стаје на пиљак на који је и Силни стајао. Што се више приближавао Стрмици, то се његова мисао све тачније одмотавала. Скоро да је до танчина запамтио како је текао говор учитеља Чоке:

— Прво, браћо и сесре, наш свијетли цар Душан по ономе што је учинио за српску државу и српски народ, још је жив. Он живи у срцима и венама нашим, куда протиче крв његова. Он куца у нашим дамарима као једна од најизразитијих личности у нашој историји. Под његовом владавином српска држава попела се на врхунац моћи и достигла највећу снагу и обим. Душан је прогласио српску патријаршију и крунисао се за цара. Због тога је он, у каснијим годинама робовања српске државе и свјетоване и духовне потиште-

ности, сматран за представника српске националне и државне славе и снаге. Називајући га Душаном Силним, обновљење Душановог Царства стални је симбол националних жеља и стремљења српског народа. Осветити Косово и обновити „Дшаново Царство" — биле су и би ће стожећима лозинке у које се уносила сва духовна, морална и национална снага цијелог српског народа.

Сазнање о његовој великој мудрости, и снази, и необоривости, као и тежња за обнављањем Душановог Царства изникла је много касније, послије његовог нестанка, а потом и пропасти његове муком створене државе . . .

Док су Душанови противници својим мешетарством још више гурали српску државу у поноре, стварало се супротно мишљење. Већ првих година петнаестог вијека Дубровчани су истицали у инструкцијама својим посланицима, који су одлазили у Босну, да је цар Душан заиста био „мудар господар и силан".

Без сумње да је за живота свијетлог цара у држави било много људи које је привлачио и заносио успјех и сјај и који су одобравали његову политику и помагали му у његовом проширивању и утврђивању српске државности. И послије његове смрти, присталице његове, у свему што је за време његове владавине створено, гледали су залогу сигурнијег и бољег живота. Ето, и калуђер Исаија једва је умолио патријарха Саву да пристане на измирење српске цркве са грчком.

Разумије се, што је вријеме владавине цара Душана даље одмицало, све више се, као што обично бива, заборавља лоша страна његове владавине и све су више у успомени потомства, које је патило и робовало, истицане њезине позитивне стране. Све су више сјај и сила његове државе заузимале машту народа који је таворио дане у ропству. Слика цара Душана и његовог царства бивала је све свјетлија и дража уколико је стање

српског народа, и под Турцима и касније у Аустро-Угарској, бивало све горе и тужније.

Временом је цар Душан постао симбол славе и снаге српског народа, а величина његове државе идеал, чије је остварење сматрано завјетном мишљу свих Срба . . .

Друго, треба имати стално на уму да су наши српски владаоци у тринаестом вијеку и почетком четрнаестог вијека, уопште узевши, више имали успјеха у спољној него у унутрашњој политици. Посебно је питање о насљеђу пријестола било нејасно и неуређено. Због тога оно није скидано са редовне мисли, стално је изазивало, нарочито при промјенама на пријестолу, кризе, трзавице, борбе . . .

Смјер спољне политике Србије био је јасно одређен још од оног доба кад је, под Стеваном Немањом, основана била нова држава. И расла у борби против Византије, она је од почетка одредила правац своје судбине и судбине будућих нараштаја. Са сурих планинских висова Копаоника она је, још под Немањом, надирала у долине једне и друге Мораве да избије у средње Подунавље, а ниже у долину Вардара, па на Солун и јужно српско приморје, да покори Зету, свога такмаца у борби за вођство и власт у српском народу. Борба за власт у приморју завршена је била првих година тринаестог вијека. Српска држава се у тим крајевима за стално утврдила.

Упоредо са тим циљем, вођена је, још од Немање, стална борба за вардарску долину, али успоренијим темпом, да би пред крај тринаестог вијека и ту узела велики замах. Остварење тог циља било је врло тешко зато што је српска држава у борби за вардарску долину издржавала борбу са два противника, Византијом и Бугарском.

Том историјском и државном правцу Византије и Бугарске ставила је Србија насупрот животно право

својих државних интереса и своје народне моћи. На Волбужду 1330. године вођена је борба између византијско-бугарских и државно-правних замисли и српског народног и државног живота. Србија је одбраном свога бића однијела побједу, и питање власти у вардарској долини и читавој Македонији било је дефинитивно ријешено у корист српског народа.

У тој бици на Волбужду, у којој се ријешавало животно питање српске државе у средњем вијеку, најснажније учешће узео је млади престолонасљедник Душан. Он се у тој борби толико истакао, да је његовој личној храбрости и умјешности са разлогом приписивана главна заслуга за успјех и побједу над оба противника.

Та побједа на Велбужду винула је у висине углед и разнијела славу младог, још голобрадог престолонасљедника. Али је та побједа свакако подигла и утврдила власт и углед старог краља, његовог оца Стевана Дечанског . . .

Тек што је прошла година дана од велике побједе над Бугарима, стари краљ је збачен с пријестола и биједно скончао своје дане, а српском државом отпочео је владати младић-горостас са тек навршене двадесет двије године.

Нови краљ, младалачког полета, бјеше импозантна појава висок преко два краката корака, крупан, високог чела и избочених мрких обрва, снажан у свему. Својом висином и снагом издвајао се од свих људи свога времена. Страни државници описивали су га како је био у тијелу највећи, а у лицу најстрашнији. Његова храброст и умјешност показали су се још у бици на Велбужду. Био је лукав и спреман на све кад су били у питању планови његове земље, а и лични интереси, што се очитује у начину његовог доласка на пријесто.

Али, без обзира на то што је био веома млад, он је имао за собом бурну прошлост. Та прошлост није могла остати без утицаја на образовање његовог карактера.

Доба када је Душан као дјечак почео да посматра и мисли стигло га је у Цариграду, гдје је био у затечењу са својим оцем Стеваном Дечанским, кога је, опет, његов отац — краљ Милутин, због буне дао ослијепити и послао га у Цариград. Кад је Душану било тринаест година, вратио се са својим оцем у Србију. Успомена на вријеме проведено у Цариграду остала му је урезана у памети, те је доста допрјнијела да се у њему доцније, послије великих војних и политичких успјеха, јави жеља да као владалац уђе у престоницу византијских царева на Златном рогу, гдје је као заточеник боравио . . .

Треће, већ од првог дана Душанове владавине видјело се и осјетило, како у Србији тако и ван ње, да је на пријесто сјео човјек који је потпуно дорастао, у сваком погледу, тешким приликама у којима се нашао.

Душан је видовито и правилно оцијенио да са Бугарском сада, пошто је она истиснута из Македоније, Србија нема више никакве рачуне да расправља, да она нема од ње више ништа да тражи и да, према томе, треба са њом пошто-пото да нађе рјешење. Да таквог споразума са Бугарском није било лако доћи јер је Бугарска требало да заборави пораз и да се одрекне Македоније. Преговори које је Душан ради тога водио са новим бугарским владаоцем Александром, а који су резултирали великим успјесима које је Душан у том тренутку постигао, говоре о необично великом политичком таленту и умијећу младога српскога владара.

Душан се оженио Александровом сестром и обавезао се да неће помагати своју тетку и њеног сина Шишмана, који је, као син погинулог цара Михаила, претендовао на бугарски пријесто. Александар се одрекао

свих права и претензија на Македонију и на крајеве које је Србија добила од Бугарске послије Велбушке битке. Тај уговор остао је у важности за све време Душанове владавине и њега су се лојално придржавале обје стране. Србија је с те стране била са њим мирна и имала је потпуно слободне руке за време ратова са Византијом и Босном. Александар за све то вријеме није показао вољу да употријеби незгодан и тежак положај у коме се Душан налазио у појединим тренуцима своје владавине, него је помагао Душана. Тако је трновски патријарх учествовао у прогласу српске патријаршије и у Душановом крунисању за цара и својим присуством и својим гласом допринио утврђењу и легитимности тога чина.

Дипломатски успјеси Душана у сређивању своје државе и односа са Бугарском и дипломатско осигурање с те стране, спадају свакако међу његове највеће успјехе уопште.

Надаље, несигуран због спољних и унутрашњих непријатеља, Душан се обратио Млетачкој Републици и код ње затражио помоћ и ослонац. Млетачка Република је лијепо примила његове намјере пријатељства и дала му увјерења да ће га заштитити, не улазећи у расправљање о другим његовим политичким амбицијама и комбинаторици. Послије тих увјеравања, Душан се могао осјећати колико-толико мирнијим и сигурнијим . . .

Овим и другим успјесима Душан је био необично задовољан. Али је и хтјео да и формално констатује велику промјену која је изведена посљедњих година његовим утицајем и промјеном односа снага на Балкану. Душан је сматрао да, послије свега што се десило, облик његове владавине и државе не одговара њеној садржини, па се стога, одмах послије уласка у Серез, прогласио за српско-византијског цара. Проглашавањем царства требало је да се утврди иово стање и

да се тачно обиљежи крајњи циљ Душанових политичких комбинација и намјера . . .

За мјесто у коме ће се извршити проглашавање патријаршије и обавити свечани чин Душановог крунисања за цара изабрано је Скопље.

Избором Скопља за крунисање требало је истаћи да је ново царство, у ствари, наставак српске државе. Ако је чин проглашења царства у Серезу — у грчком граду — могао изазвати сумњу и пометњу: у погледу тога који ће фактори у новом, српско-византијском царству, бити носиоци и представници државног живота — чин крунисања ставио је то питање ван сваке сумње. Избором Скопља за мјесто крунисања цар Душан је још једном показао своју вољу да у новом царству српски елеменат буде носилац цјелокупног живота.

И тако, на ускрс, 16. априла 1346. године, извршено је свечано крунисање Душаново за цара. Неколико дана прије проглашена је била, на сабору српских епископа коме су присуствовали трновски патријарх, охридски архиепископ и изасланство светогорских манастира, српска архиепископија за патријаршију. Нови српски патријарх Јаничије, вјенчао је послије тога Душана за цара, а сина његовог, десетогодишњег Уроша, за краља.

Дакле, од тог 16. априла 1346 године требало је да српски народ уђе у нов правац свог државног и националног живота . . . Да није ускоро послије тога османлијска најезда уништила све што је српски народ постигао током неколико вијекова, можда би тако и било. Овако је проглас царства остао само епизода у историји српског народа . . .

Још прије проглашавања царства, кад су Душану тек почеле излазити пред очи прве магловите слике о сјајној будућности његове државе, и прије него што је

у њему била јасно формирана политичка концепција која је доцније одредила цио правац његовог мишљења и његовог рада, он се обраћао Млетачкој Републици са предлозима о заједничкој акцији. Он је, већ онда, а доцније све јаче, осјећао да не може потпуно остварити своје планове без помоћи Млечића, јер није имао флоту, а она је била безусловно потребна за потпуно успостављање власти над Византијом. Увјерен да је Млетачка Република потребнија њему него он њој, Душан је непрестано узимао иницијативу за преговоре. Он је давао честе предлоге за савез и заједничку акцију и користио је сваку незгоду, у којој би се нашла Млетачка Република да јој покуша управо тада натурити своје услуге, како дипломатске, тако и војне. Тако је он, одмах послије проглашења царства, понудио млетачком сенату директан предлог за заједничку акцију против Византије у циљу освајања Цариграда и подјеле цијеле територије византијског царства. Душан је у свом политичком и дипломатском раду иначе показао необично одсуство реалних погледа на ствари, па и наивност, што се у каснијим историјским раздобљима потврдило.

Душанови интереси и интереси Млетачке Републике били су од почетка, а нарочито послије великих Душанових успјеха, у очигледној супротности. Млетачкој Републици никако није ишло у рачун да се на Балканском полуострву образује једна нова снажна држава и да та држава замијени Византију. Слаба Византија очевидно је боље одговарала и трговачким и политичким интересима Млетачке Републике и давала је више изгледа за остварење њених тежњи за економском превлашћу него млада и снажна српска држава. Ако се Византија не би могла одржати, онда је, по оправданом увјерењу млетачког сената, на Босфору требало развити заставу Светог Марка, а не заставу српског краља или цара . . .

Четврто, Душан се већ у почетку своје владе бринуо за уређење администрације и побољшање правосуђа. Када се држава знатно проширила и захватила простране области са сасвим друкчијим правним уређењима, правним традицијама и приликама, осјетила се потреба не само за квалификацијом него и за уједначавањем државног законодавства. Поред преведених византијскјх закона, који су, вјероватно, били у употреби у првом реду и вјероватно само у новоосвојеним бившим византијским областима, ријешио се Душан да објелодани један зборник српских закона. Тако је на сабору у Скопљу, у прољеће 1349. године, донијет чувени Душанов Законик, један од најпознатијих споменика средњовјековне српске културе и просвијећености. У њему се у 135 чланова налазе одредбе о јавном праву, о правима цркве и властеле, о административном уређењу и у казненом поступку. На сабору у Серезу 1354. године допуњен је наведени Законик са још 66 чланова . . .

Босанци, доста раније — још за вријеме његовог оца Стевана Дечанског, тежили су да изађу на приморје и покушавали су да освоје Хум и да ту изађу на море. Послије више пролазних успјеха, њима је најпослије успјело да овладају тим приморским мјестом . . .

Душан је убрзо послије свог доласка на пријесто, почео да предузима кораке како би на тој страни успоставио стару државну границу. Али су Босанци, углавном посредовањем Млетачке Републике, до чијег је пријатељства у то доба Душану из овог раздобља било стало, — успјевали да отклоне опасност с те стране. Сада, када је Млетачки сенат дефинитивно одбио Душанов предлог о савезу против Византије и освајању Цариграда, Душан је сматрао да није више према Босни везан било каквим обзиром и затражио је енергично од бана Стевана да му се врате земље које су не-

када припадале његовој држави. Кад је његов захтјев био одбијен, он је заратио са Босном 1350. године.

Поход на Босну почео је врло успјешно, јер је Душан кренуо са великом војском. Али је Кантакузен искористио прилику кад је српска војска била заузета на другој страни, па је ударио на Србију са југа и почео освајање у већем размјеру. Прилике у јужним крајевима Душанове државе биле су, усљед Кантакузенових успјеха, тако несигурне да се чак у Скопљу помишљало на могућност доласка грчке војске.

Душан је, усљед Кантакузенових нападаја, одмах напустио Босну и дошао на југ. Њему је, истини за вољу, брзо пошло за руком да поправи ситуацију и да врати готово све што је Кантакузен био привремено освојио, али се у тој борби за повраћај свог престижа и изгубљених земаља, он нашао у очи са новим страшним непријатељем, Турцима. У великој борби код Димотике његова је војска претрпјела пораз 1352. године. Већ неколико година прије тога имала је српска војска једну борбу са Турцима која се такође неповољно завршила. Онда је тај сукоб могао изгледати само епизодом која неће повући за собом никакве озбиљније посљедице. Сада је, међутим, Душану почињало бивати јасно да опасност од Турака није пролазна. Он се озбиљно почео бринути како ће осигурати своју државу од тога новог непријатеља . . .

Душаново бављење на југу и његов тежак положај злоупотребио је Угарски краљ Лудвиг да, као заштитник католичке цркве која је у Србији била гоњена, удари са сјевера на Душанову Србију. Душан је убрзо уклонио и ту опасност и сузбио мађарску војску, али је он сада све више почео увиђати да се налази у необично тешком положају и да гвоздени колут почиње око њега све више и више да се стеже. Он се био разишао са Млецима. Био је у опасности да сваког тренутка на њега ударе Византија и Турци, Босна и Угарска. Србија је, дакле, била опкољена самим непријатељима, а поузданог савезника није нигдје имала. Ситуација је за Душана била необично тешка. Он се морао обрнути на ма коју страну, да нађе помоћ и излаз њему и његовој земљи из тешког положаја . . .

Душан се ријешио да се обрати папској курији и да тамо потражи заштиту и помоћ. Он је папи нудио прелаз у католичку вјеру за себе и за своју државу, а тражио је заштиту од нападаја католичких држава. Понудио се за главног команданта у борби хришћанских народа и држава против нове напасти Турака.

Душанов план да спаси себе и свој народ из тешког положаја био је врло добро смишљен и још боље изведен. Његово посланство папској курији и изјава готовости да призна папску духовну власт у својој држави, да цио свој народ преведе у крило католичке цркве, имали су жељеног успјеха.

Папа је одмах енергично предузео кораке да Душану учини могућим извршење обећања о прелазу у католичку вјеру. Послао је у Србију изасланство које ће примити Душанову изјаву признања папске власти и заклетву вјерности. Тада је за Душана било најважније оно што је папа наредио угарском краљу Лудвигу, који се спремао за велику акцију против Србије — да не предузима ништа против њега. Сем тога, папа је наговијестио Душану да ће му дати титулу врховног команданта у борби против Турака.

Овим мудрим потезом Душан је добио времена да се прибере и спреми за борбу и одбрану себе и своје Србије.

Када је папско изасланство стигло у Србију, ситуација на Балкану била је сасвим измијењена у корист Душана. Србија, прије свега, није више била у опасности од угарског нападаја. Млетачка Република, због сукоба са Угарском, била је вољна да се приближи Ду-

шану. Сем тога, Душан је у то доба дошао у ближе и интимније везе са Румунијом . . .

Тако је Душан сада могао прекинути везе и преговоре са папском куријом, без страха и рђавих посљедица. Оно што је хтио потсићи, упуштајући се у преговоре са папском куријом, постигао је, и папа му није био више потребан. Стога се он ријешио да прекине везе са куријом. Тако се папино изасланство вратило кратких рукава. Душан је поново и снажније него икад загосподарио својим земљама и још моћније започео акцију и на сјеверу и на југу. На жалост, у томе га је изненада спријечила смрт на дан 20. децембра 1355. године у пуној снази — у 47. години живота . . .

Пето, Душан Силни није био обичан човјек, већ Богом дана фигура свога времена, мислилац и заштитник свога народа. Његова политичка концепција формирала се постепено, дугим временом, под стицајем развоја догађаја и његових успјеха. Првобитно је радио само на обезбјеђењу државних интереса, како му је то у тај мах било потребно. Живот га је постепено увлачио, и против његове воље, у шири круг политичких акција. Али, кад је једном ушао у тај велики посао, није могао више да се заустави, све и да је хтио. Један је догађај изазивао друге, један је потез вукао други, један подухват повлачио је за собом друге. Ако је Душан у појединим моментима, особито у почетку своје велике акције, и помишљао на то да се посао који је почео и ствар у коју је ушао неће моћи извести и добро завршити, он није желио ни у једном тренутку да се повуче и да напусти започете ствари иако су биле ризичне и несигурне. Послије су га лаки успјеси, таштина и државни интереси вукли неосјетно све даље и даље. Али, пошавши једном тим путем, он је увијек налазио разлога да тај пут настави, разликујући прилике од неприлика. И он и његов народ били су убијеђени да правилно поступају . . .

У томе лежи коснија трагика његове државе, а великим дијелом и трагика разасутог српског народа. Од његовог великог дјела остала је у српском народу само успомена на историјску епизоду славе и моћи која касније, особито за вријеме робовања, преко традиције утицала на национално васпитање и на јачање моралне снаге у српском народу . . .

Шесто. Тако, браћо и сестре, оде земља Стефанова питајмо Бога кад ће се вратити. А шта се одиграло за све то вријеме на овом врућем тлу Книнске крајине и читаве тада омеђене Далмације?

Епа, трајала је велика борба између Млечића и Мађара за превласт над Далмацијом у којој су господарили домаћи кнезови. Између свих, посебно су се истицали Шубићи — брибирски насљедници. Они су малтене у читавој Далмацији задобили краљевску власт. Крајем тринаестог вијека под њима су далматински градови: Омиш, Трогир, Шибеник . . . Младен је кнез Сплита, Павао је бан Хрватске и Далмације, његов син Младен Бурђев Шубић кнез је задарски и скрадински, а који је у једном времену постао, уз мудрост Млетака, и њихов грађанин. Моћ Шубића била је толико велика да је Павао био господар Далмације и у пограничним дијеловима Босне, а касније је ту власт предао своме сину Младену који је потом проглашен за босанског другог бана . . .

Од овога времена, 1292—1305, у такозваној првој сеоби, српски народ из Босне почиње прелазити у Далмацију, најприје у брдска подручја, а касније и у приморска мјеста. Они су постали Младенова главна заштита и његови војници у свим тврђавама у Задру, Шибенику, Скрадину, Островици, Трогиру, Сплиту, Клису, Книну . . . Ови Срби населише се око реке Цетине и Крке, гдје се постепено изграђивала свјетовна и духовна њихова воља, а чешће невоља, под влашћу несложних кнезова.

Велика је штета што је између тих кнезова у сјеверној Далмацији био велики антагонизам, посебно книнских и брибирских. Ово је нарочито дошло до изражаја 1337. године, када је избио сукоб између книнског кнеза Нелепића и кнеза скрадинског, клишког и омишког — Младена Бурђева Шубића — ради Клиса који је Нелепић хтио отети Младену. Тада Младен покупи војску и уз помоћ пријатеља, босанског бана Стевана Котроманића, одбрани Клис 1338. године. Тада отпоче друга сеоба Срба из Босне у Далмацију. Сјати се много народа око Книна, Скрадина и Брибира. А неки и сада причају, јадна им мајка, да то нису били православци. Јесу, јесу, па и Стеван Котроманић, бан Босне и његови преци, као што је и Младен Бурђев Шубић и његова жена Јелена, рођена сестра великог српског цара Душана.

Баш у то вријеме (1342—1382) мађарски краљ Лудвиг, хировит и осиљен, хтједе у потпуности покорити Хрватску и Далмацију. Крећући се с великом војском, најпре савлада книнског кнеза Нелепића, потом његову удовицу Владиславу, али Шубиће није могао никако ни 1340. године ни 1346. године у жестоким биткама код Скрадина и Задра. Али 1347. године прикупе Мађари много више војске и ударе на Островицу, којом је управљао Павле Шубић. Далеко бројнији, Мађари побједе и Павле преда Островицу. Осиљени Мађари поново ударе на Младена. Хитри Младен Бурђев Шубић поново позове провјереног пријатеља, босанског бана Стевана Котроманића у помоћ. Удружене војске, Младенова и Стеванова, до ногу потуку Мађаре. На жалост, Младен убрзо умре и остави нејаког сина Младена и жену — кнегињу Јелену . . .

У то доба према Далмацији јездио је цар Душан Силни да прошири и утврди српску царевину успут покоравајући Хергеновину и Босну. Љутит и срдит на Стевана Котроманића — босанског бана — што је у

једном раздобљу своје моћи насјео папској курији и мађарском краљу Лудвигу и посегао да Србији отме требињску кнежевину са Конављем. Разлог му бјеше и — да похита у помоћ зету Младену Бурђеву Шубићу и заштити своју сестру Јелену . . .

Душан крене великом силом на Херцеговину. Убрзо заузме све до Дубровника и Омиша. Затим продужи у Босну. Утврди се у Дувну и Имотском. Обарајући све препреке, спусти се до ријеке Цетине и Крке, потом уз Уну воду. Ту се заустави и утврди па након извјесног времена продужи према Книну, Трогиру, Скрадину и Задру. Силни цар је оснажио своју проширену државу на терену Далмације. Сви градови на Божић 1351. године донијели су дарове пред цара Душана Силног и кнезови се пред њим поклонили и заклели на вјерност . . .

Док је цар Душан боравио у Далмацији, његова сестра Јелена, удовица Младена Бурђева Шубића, која је владала у име свога малољетног сина Младена у Клису и Скрадину, не могавши управљати сама тим градовима — уступи брату оба града. Цар Душан их прими и заповједи тјелохранитељу Палману да влада Клисом, а Бурђу Исети — да влада Скрадином. То пада у 1348. години, када је умро његов зет Младен Шубић. Доласком цара Душана у Далмацију и отад уназад само 50 година српски народ се досељава три пута на организован начин, овај пут већином из Херцеговине . . .

Вријеме благослова се не задржа јер опаки Кантакузен из Грчке нападе српску царевину, те се Душан морао вратити и привремено одрећи Јадранског мора и Далмације. Уклети Душанов непријатељ, мађарски краљ Лудвиг, то искористи те, да би се осветио Душану, а под благословом римског папе, баш тада навали на Далмацију.

Сударише се мађарска и српска војска у другој половини 1353. године. Српска војска до ногу потуче Мађаре. Лудвиг извуче живу главу, али се поново нељути звјерски на Душана и поче му спремати освету на дужу стазу да би потпуио „сатро шизматика", како су Лудвиг и римски папа звали Душана.

Када се Душан вратио у заштиту југоисточне царевине, од Кантакузенових насртаја, Лудвиг је поново искористио Душанову невољу и напао Далмацију, а напосе утврђење Клис. Клис се упорно бранио и најпослије се Палман са својом војском и посадом предао. Тада Клис паде у Мађарске руке. Лудвиг покуша у том походу да освоји и Скрадин, али проницљиви Душан договори се са млетачким сенатом да Бураћ Исета преда Скрадин Млечанима које је Душан у то вријеме сматрао пријатељима. Овај Душанов потез је још више расрдио Лудвига те, увидјевши да се Душану не може осветити, освети се Млетачкој Републици 1355. године, коју стави под ноге, а Србију на миру остави. У путу и изненада умро је цар Душан Силни па је нестало и особе којој се опаки Лудвиг за њена живота не освети . . .

Седмо. Из ових ријечи, које вам рекох, може се устврдити да су се Срби насељавали на ову узбуркану вјетрометину Далмацију у много сеоба и прије српских краљева Милутина, Стевана Дечанског, а потом цара Душана. Али баш те године оставиле су дубоки траг у далматинској земљи, а свети споменици онога доба живи су свједоци да се српска народност и православна вјера укотвила у долинама река Цетине, Крке, Зрмање и Бутижнице. А када су послије, за вријеме босанског краља Твртка и под притиском турских навала, велике масе Срба из Босне и Старе Србије прелазиле у Далмацију, српски народ је ту нашао браћу, уклијештену између Динаре, Свилаје, Промине, Грмеча и Велебита, са доста цркава и манастира из

којих је тај народ црпео духовну снагу да одоли тућину и да кроз вијекове до данашњег дана издржи у вјери и народности својој . . .

Још једно. Када је мало касније — дакле, послије највећег српског војсковође и творца Велике Србије цара Душана Силног — босански краљ Стеван Твртко 1390. године коначно загосподарио цијелом Далмацијом, изузев Дубровника и Задра, проширивши своју државу и на добар дио Србије — српске насеобине у Далмацији су се још јаче утврдиле. Книн град са својом крајином, пошто га Твртко није могао сврстати ни међу босанске ни међу херцеговачке градове, одлучио је да се тај древни град упише међу српске градове и од те године Книн заузима мјесто међу српским градовима и зове се српским мјестом . . .

* * *

Тако је Крајновић, идући од Жагровића до Стрмице, скоро од почетка до краја поновио све главно из бесједе учитеља Чоке. Задњу је преточио у своју памет тек када је ступио на праг родне куће . . .

VII

У посве великој тузи, на испраћају Дондура до вјечног починка, на Машином оку заустављо се Крајновићев смијешак. Гледала је у земљу, а онда мало-помало, крадимице би испод ока погледнула у Крајновића . . .

Проће годину дана и неки мјесец, и слава и сајмови, али Маша Крајновићу не излази из главе. И поље би оставио необрађено, и баре непокошене, само да види Машу. Како је, Бог му дао, арум, осјетљив и жесток међу људима, тако је мек и блажен чим би почео о Маши размишљати. Свакој дјевојци би се усудио прићи, припитомити је, али Маши никако. Све мисли да ће згрешити и све што је лијепо замишљао да ће једном ријечи упропастити. Због те силне мòре која га притиска, Крајновић узе да пише своме куму Круници у Београд, размишљао је:

— Круница је вражије бравче. Он на свако питање знаде одговор. Вјешт је у приповиједању. Надасве, прави је пријатељ, а и кумови смо. Он умије заштитити — неће ником казати моју бруку ако негдје погријешим. Ни сам Круница није малодушан према Бурђији. Видио сам то на оном Дондуревом судњем дану. Букица би, онако малена и враголаста, баш уз њега пасирала. Ја би'се уз његово проводацисање, усудио запросити Машу, па куд пукло да пукло. Прошло

је доста времена од како јој је ћаћа умро. Одвешће је неко други ако ја оклијевам и не запросим је.

О Боже, Боже, како ми је тешко жудјети за Машом! Некад ми се учини да одлазим у земљу, да ме вир гута, чак то и пожелим. Али шта се може, жив у земљу не могу. Па како онда сузбити силу у срцу и венама?

Крајновић би легао у појату на сламу и не би трепнуо, ни мрднуо. Зажмурио би јер су му онда лијепше слике и замисли. Желио је да буде ведро небо како би могао гледати у звијезде и по могућству пронашао своју падалицу. Када би угледао пуни свјетлуцави мјесец, помислио би да га је Бог винуо да надгледа заљубљене у загрљају, често наглас говорећи:

— Е, када би мене и Машу усликао, то би било предсказање за нови живот.

Потом би се Крајновић подигао и, као да иде по дрво у шуму, кренуо у борову планиницу Сурдуп да се освјежи чистим планинским потоком Бошњакуше. Идући путељком сваку сјенку је претварао у Машину. А Машина црнина, коју није никако скидала жалећи оца Дондура, увукла се у срце Крајновића као тавна ноћ . . .

Тумарао је непознатим стазама до високих стијена. Сјео да се одмори у тишини. Замишља како се њему звијезде смију, па се и он на њих насмије. Пренуо би се кад вјетрић дуне па му заковитла буково лишће или борове иглице у очи. Није се равнао према времену. Дан би препознавао кад цикне зора.

И тако неки пут дочекујући зору, у глуво доба чуо би познате гласове. Тада би обгрлио стијену и стискао чељусти. Хладна би стијена у његове жиле уселила цвокот. Онда би одлучио да се отргне и оде, али се плашио да не набаса на људе, па шта ће онда?

— Е, бестрага ми и овај пут у тишину кад ми ни овдје мира не дају!

И тако притајен уз стијену, срећом, не би се закашљао. А кад би се зазорило, чуо би како се преплићу складни звуци. У буквику се чује лајање сјекире, а тестера гуди као струна на гуслама. Чује се топот коња упрегнутих у запрежна кола са товаром отаве, дрва или жита. Ако који ат није ушкопљен, рзао би и вриштао да се чуло до небеса. Краве би мукле, овце блејале, а крекет жаба давао би посебан чар новом сванутку. На крају би славуј својом пјесмом зачинио љепоту.

Крајновић је волио ноћ и дубоку тишину. Тада се пјесма цврчка чује као да је ту, пред њим. Са Стожишта и Јелина поља повјетарац је доносио мирис ливаде. Са Цјепца — мирис биља и жита. Он је осјећао сваки мирис, а посебно оскоруша — тих посних дивљих јабучица које стежу уста кад су најзрелије, камоли кад су зелене. Кад је загризеш, сав се најежиш. Ослушкивао је све цвркуте птица, шеву напосе. А кад би чуо срну да кроз четинар врисне, запљуснула би га нека благост.

Све би Крајновић чинио да се колико-толико ослободи Машине сјенке. Молио би се. Али у што год се прерушавао, она би му се примицала све ближе и ближе. Он би гласно прогунђао:

— Да, да! Она је из поповске куће. Намамила ме је осмијехом и ништа више. Као да ми је знала за јадац. Завела ме, нема шта — као да је, не дао Бог, сотона.

Али када би бар мало приспао, пробудила би га рика магарца. Једноставно нема мира и готово. Онда би помислио да постоји нека сила која његовом судбином управља. Замишља како је Маша из поповске фамилије, па је то дух божији што је са њом спаја. Прогони га — јер да је дух зла, задавио би га, па опет настави гласно:

— А богами, не зна се који је коме тежи, јер овај на ногама сахрањује. Ево, јуче, сам пробао — камен од варићака не могу пребацити више од двадесет корака. А могао сам као од шале рипнути га и даље. Изгледа да сада мојим мишићима управља дух. Чим задремам, преда ме дођу слике. Чујем Машин глас. Замишљам како је гола, изазива ме, мене — Крајновића. Не само то, него кад сам и будан, чини ми се да ме призива. А ја гледам како српом жање пшеницу, како је ставља у снопове, како снопове ставља на гумно и врше коњима, а они је слушају боље од било кога. Па онда одједном она то жито односи у Ширков млин. Доноси брашно, ставља га у кашун, затим одваја у карлицу, додаје млаку воду и со, мијеси тијесто, покрива га, чека да наквасе, припрема огњиште, наквасано тијесто обликује, ставља га на лопар. Онда разгрне ватру, спусти тијесто, покрије га пеком, затим машом запретава. Узима вучију, одлази на врелце, доноси воду. Долази, распретава ватру и вади хлеб. А он се жути као најљепша славска свијећа. Тај хлеб односи копачима који још од ране зоре окопавају кукурузе, па послије сваког истјераног ретка сједну да се одморе, залогаје и запјевају. Маша започиње, а ја гледам њене прсте и очи, па онда у бокове. А она витка ко срна, коса јој се пресијава, па све замишљам како на жени и земљи почива све . . .

Године Крајновићу поодмакле. Проводаџије су му већ почеле говорити како у Плавну, при страни у близини Црних Потока, има једна удовица. Нема дјеце. Муж јој је, несретници, настрадао у тунелу код Вагнера. Није она крива што јој судбина отргну човјека за кога се удала нема ни мјесец дана. Није је, кажу, честито ни пробио. Био је слабашак и њихао се као грана на вјетру — још док је у животу био. А она, честита жена, нема мане. Мало је старија од Крајновића. Једном је Крајновић, они то и не знају, био баш

код те коју му намјењују. Загледао се у њене очи, спавао с њом, слушао како јеца, држао је у наручју. Једне вечери је сву пљеву изваљао с њом у појати.

Тако, једне вечери Крајновић је преко Орловице, поред Драгаша и Бурића, па на Курајичине колибе, избио таман пред њена врата. Тиха ноћ бјеше. А она припремила видру топле воде, разбарушила косе. Бјелова привезала за шљиву израслу скоро из самог темељца куће. Пас залаја, Крајновић му баци комадић јечменице. Он се умири, замаха репом, ућута се и увуче у своју кућицу склепану од неколико букових окорака.

Мјесечина као дан. Птице се распјевале, совин се глас најјасније издваја: ћу, ћу, ћу. Удовица упали луњерну. На режање Бјелова размакну двије пољаве, које јој служе умјесто завјесе, и угледа Крајновића:

— Ево га, богами, и други пут, намечио се, изгледа да ћу га вагнути — у себи промрмља, па онда на сав глас:

— 'Ајде, 'ајде, уђи, момчино! Што те нема раније, а? Као да се бојиш да ће те неко видјети. Нека види. Шта те брига кад мене није!

Уђе Крајновић. Удовица врата закрачуна. Ухватише се за руке. Крајновић је нагло привуче. Њојзи се лице обли бојом вина. Неки тренутак остадоше у чврстом стиску, потом се радосно сручише на сламњачу, коју је, за сваки случај, ставила на под, јер што је сигурно-сигурно. Под таквом људескаром лако би поклекао трошни дрвени кревет. Удовица се ужарила. Под Крајновићем само дахће: Још, још, још-ш-ш. Шаптала му на уво. Гризла га испод врата — све му шљиве осликала зубима сишући му подвољак. И Крајновића милина пролази читавим тијелом. Сву је обгрлио. Стење и призива:

— Амо се, амо се, до мене се, до мене се! Да знадеш како Стрмичанац гони . . .

А она само сикће:

— Само тако, само тако, још мало, још мало, још, још-ш-ш.

Окомила се сила на силу. Ни трена нису заспали. Само врисак милином протиче у кућици која више личи на колибу, огољену иза грабовог брдашца. Али свему има крај па и тој милини. Заспаше као јагањци, разголићени, онако, баш као од мајке рођени. Ватра је на огњишту још тињала од бадњака што га је унијела на Бадњи дан и зажелила мушку главу да јој принесе луч. Она је доиста мислила да је лучоноша Крајновић. А Крајновић је осјећао да никад неће заволити ту жену. Замишљао је да ће поред ње, бар донекле, заборавити вољену Машу. Али ако буде Бог рекао — нека буде и тако. Те ноћи и сутрашњи дан Крајновић је мрсио косе удовице, уживао у њеној игри . . .

Навече се истим путем вратио у родне Миздраке. Улазећи у кућу, Кулаш је зарзао. Крајновић га потапша и онако обучен увуче се у своју логу направљену у сијену и покри се већ дотрајалим биљцем који је још покојна баба Марица откала. Тако исцијеђен, клонуо, таман да прикуња, надоћоше му мисли на кума Круницу — на један његов доживљај како се једном на прелу у Печенцима код Босанског Грахова унио једној дјевојци у лице и почео удварати:

— Једнога јутра ћеш осјетити да сам те волио као живот. Ја немам ничег осим живота и ријечи да ти подарим. Те ријечи су само тиха ватра. Ти си ми, драга, сад у груди настанила. Ја не мислим да сам мученик, већ светац са копљем у срцу. Вријеме је да ми дођеш као пуни мјесец, да ми запјеваш под срцем. Немој да ми наносиш бол. Путујмо ослобођени свих зала . . .

Тако је кумашин Круница поклањао пажњу једне вечери такође једној удовици чији је човјек на

путу према Америци, на броду задобио неку болест и никада се више није вратио . . .

Спанђала га била та удовица и тешко се извукао под изговором да ће изгубити посао у Београду ако се брзо не врати. А срели су се, како ми је кумашин причао, на Преображење, при самом улазу у Босанско Грахово . . .

Било је свјеже јутро. Круница обукао лијепо одијело, лијепо се зачешљао, па ногу за ногом, понајлак уз сеоце Мрачај, поред Дућине куће, здружио се са Марком и заједно пошли на сајам. Прилазећи Грахову, са лијеве стране путељком обраслим трњинама прилазило је неколико дјевојака. Момци их уз називање „добро јутро", пустили да прођу. Једна од њих стално је застајкивала, тобож да намјести обућу. Намјештајући обућу и устезајући једну па другу чарапу, крадомице је поглед бацила на кумашина Круницу. На улазу у Грахово, на једној каменој плочи — на којој се по народном предању — често одмарао босански бан Стеван Тврткo, чекали су и одмарали се: Стеван, Сава, Аћим, Јово и Рајко Кнежевић, Тодор и Никица Матос, Станко и Јовица Крнета, Криве и Момчило Коврлија, Миле и Маркан Видовић и многи други . . .

Када су угледали да им Круница, кога дуго нису видјели, иде у сусрет, свима им бјеше мило. Настао је стисак руку и љубљење. За часак се умирише. Аћим се ослони о свога стричевића Круницу:

— 'Ајде брате, 'ајде, заведи пјесму. Одавно се нисмо оволики сјатили. Нека се заори. Нека Граховљани чују ко им долази!

— Накриви Круница шајку и дубоко удахну ваздух, а потом продорним, али необично топлим гласом започе пјесму:

— Пала магла на Стрмицу као бијели дим,
дођи мени, Граховљанко, да те пољубим.

Пала магла на Печенке као бијели снијег,
ој дјевојко Граховљанко, изађи на брјег . . .

Када су ову пјесму прихватили и остали — није се чуло ни звоно цркве Преображењске. Па и дјевојка што је застајкивала укључила се у пјесму и женским цинкебасом помагала да пјесма добије прави звук. Одједном, када је пјесма престала, Круницу су упитали:

— Ко ти је ова дјевојка?

— Моја, јебо вам бог уши! Ја од године до године дођем и на путу нађем цуру, а ви скоро сваког дана ту, па ништа од вас.

Уједе се кумашин за језик и то рече. Она за њим пристаде, а Круница се поче удварати:

— Лијепо, лијепо, мила, пратиш.

— А ти још лијепше заводиш.

— Ама да ја нисам сувише уморан, било би још боље. Да ми је дати мало одмора и рујнога вина, да се мало освјежим, их!

— И ја бих то, лоло, желила.

Круница је загрли, привуче, па ће поново:

— Има у теби поштења, изгледа, а, чим си се тако зацрвенила. Куда ћемо данас све протабанати и којим све колачима заслађивати?

— Па шетаћемо уз сајам — низ сајам, момчино моја, па ћемо вечерас у Печенке на прело. Код нас се окупља доста момака и цура. Одморићеш се, можеш и преноћити . . .

— До подне су шетали и куповали слаткише, набацивали колутиће на флаше: Ко набије — тај добије. Њој је то боље полазило за руком. Круница је драговољно кроз окупљени народ проносио добијене флаше. Она, уз њега, сва радосна . . .

Понеки пут би се Круница зауставио, провукао јој руку кроз косу и хвалио:

— Алал ти вјера, мила! Боље набацујеш, нема говора.

И она се опустила, равноправно се надмеће:

— Видјећемо довече, видјећемо довече — поскакивала је и изазовно Круницу намамљивала . . .

Послије подне су под липаром, држећи се за руке посматрали, а повремено се и хватали у гламочко коло. Гледали су како се момци такмиче у бацању камена с рамена, пјевали заједно и са осталима у друштву, а највише се церекали и смишљали ко ће кога више надмудрити. Круница би неки пут заметао и овакву шалу:

— Не можеш ти, мила, са мном, не можеш. У мене је никло, у тебе је пукло.

Она би се зарумењела — ко јабука петровача. Помишљала је да он зна однекуда да је удовица, а он би поново:

— Што се цијелог дана црвениш? Као да си од јуче!

Она би опет:

— Шта ћеш, соколе, крв је крв! Нисам ја од дрвета. Види се да си ти обиграо свијета и свијета да све знаш. Ко зна какве су те госпође по Београду у кревет увлачиле? . . .

Пришло вече. Они се упуте правац Печенцима. Застали су испод једног буквика. Загрлили се, осмотрили да их неко не гледа, бројали звијезде, заплели руке, усне напућили, образе им обузела ватра . . .

Ту их је мрак прекрио и она га је повукла:

— Идемо. Овдје ћемо се смрзнути, а и сам си рекао да си уморан. Ја сам још јуче спремила уштипке и укиселила млијеко. Нарезаћемо пршута, добро се најести и онда на прело.

Као да је знала шта Круница обожава. Узеше се за руке, стегнуше. Она пође прва. Стегла му руку као клијештима. Корача све брже. Кроз сумрак се на оса-

ми једва назире мала кућица ограђена прошћем. Миц по миц и дођоше до кућног прага. Она заскочи и испод стрехе извади кључ. Откључа и рече:

— Изволи у кућу!

Круницу ухвати блага језа. Она запали свијећу. Кућа чиста, могао би са пода собе ручати. Види се да је кућаница, помисли он у себи, па ће наглас:

— А гдје су ти остала чељад?

— 'Ајде богати! Шта ти требају! Ако је среће, у једном је. Ако није, онда је нема да нас је десеторо — рече она и оде да заложи ватру.

Круница је колутао очима и запажао ... У углу је стајао кревет, прегрнут покривачем од свиле. На узглавници је изрезбарен лик босанског бана Стевана Котроманића. Изнад кревета извезена „кнежева вечера". Пресијава се као да ће кнез Лазар проговорити. На супротној страни извезен лик кнегиње Јелене, која је често обилазила ове крајеве ...

Круници затреперила душа и стале очи над везом који осликава потоп брода, а уједно и општи потоп, као неко предсказање о смаку свијета. Све се то прожима кроз три боје: плаву, црвену и црну. Све, све, али се не одлијепљује од те чудотворне красоте, па радознало упита:

— Чија ти је ово рукотворина, мила? Ко је ово везао — позлатиле се руке везиљи!

Она стави руке Круници око врата:

— Моје, ове, ове што су ти око врата, ако хоћеш да знаш, Србине! Мислиш само да у Београду има лијепих ствари! Шта велиш, имала би мјеста и на Краљевом двору?

Затим се пољубише ...

Док се Круница дивио лијепо намјештеној соби, а напосе тој рукотворини, она је спремила и изнијела вечеру. Убрзо су се нашли за столом. Она с једне, он с друге стране. Он јој испод стола убаци ногу између

њених, а она је стегну као менгелима. Нису ни до пола вечерали, страст је проадила. Она је тако љупко гледала Круницу. Он такође у њу. Напросто је клонуо пред њеном разбарушеношћу. Она је дунула у свијећу. Настао је мрак. Узели су се за руке и убрзо нашли у кревету. И једном и другом се чинило да им пламен уз образе лиже. Она се све више и више упијала у његово набијено тијело. Нису проговарали ни једне ријечи. Подигли би једино главу када би им понестало ваздуха. Ватра је обузимала њихове руке и кости. Њено жељно тијело као да је водом обливено. Праћакала се као риба у води. Није зајецала ... На чаршаву није било крви ... Њено црвенило током читавог дана — сада је сазорило ...

* * *

Размишљање Крајновића о догодовштинама кума Крунице, иако је био сам, прекинуо је и на сав глас, као да га неко слуша, прозборио:

— А, не, не! Нећу са ђаволом да имам посла. Хоћу цуру недирнуту!

Скоро да није владао свијешћу. Почео је да машта. Мало га попусти, па онда снажно притисне. Није више вриједан као раније. Само је проналазио мир када је у логи сањарио. Буди Бог с њим, као медвјед. Када би преко дана покушао шта привриједити, толико би то тромо радио, као да је пуж. Никако дрва исцијепати. Пртину до штале у којој је мукала крава, тешко до подне да пробије. Мало разбаци снијег па се ослони о лопату и блене у правцу Боланце, брдашца које дијели Стрмицу од Голубића. То његово оклијевање осјетиле су и овце, и пас и крава. Само га је коњ Кулаш разумјевао, иако га је Крајновић ушкопио око Лучиндана. Стално би ћулио уши кад му приђе. А и Крајновић се у самоћи највише баш на њега ослањао, тапшао га и чистом водом појио.

Ни сањарење му није као раније. Раније је обично снивао како му отац и мајка лете преко висова, како његов отац осматра са врха куле Матос Градине под којом одзвањају копита коња враних што језде њеним бедемом. Све кости јунака озлаћене су и стављене у орловско гнијездо испод камена темељца у древном зиду. Са куле се може видјети и Грахово и Книн и, уз неукротиву Бутижницу воду, све до кршне Лике, родне груде Омер-Паше Латаса, који је ратовао под Градином и ту замало да изгуби главу од прве коњице српских јунака . . .

А тога Михајла, послије боја у Крбавском пољу, Турци истргоше од њедара родитеља сијекући им главе, а њега послаше у Истамбул, потурчише га, дадоше му име Омер. Кад Омер одрасте — дадоше му заповједништво да зулум чини по своме народу. А кад га божији дух стегао у бици под Градином, он препозна камен свога отачества, па као да су му ноге одсјекли, не могаше даље . . .

Та древна Градина, у Крајновићевом сну, надвисила се над Стрмицом зараслом у храстове са дубоким жилама и високим крошњама. И орах и граб и јаблан жиле помијешали са дреновином. Онда, као одједном, све је то једно стабло на коме Југ-Богдан са својим синовима свија гнијездо, а Косовка дјевојка лијечи ране јунацима, посебно старом Илији који мач искоричи, његову резу окрену у сусрет нитковима, а своје тијело бедемом направи. Та Градина Крајновићу је ноћу уз мјесец, дању уз сунце. Чим у њу погледа, сва му се крв слије у слијепочнице и онда постаје млада као кад болеснику крв зановиш. Чини му се да звоне кости прадједова . . .

Снови Крајновића нису обични. Они су ронили за прадједовим стопама. Али, сада као да су премјештени на нешто што долази. На што би год мисли пребацивао, Маша је јача од њих, стално је пред њим лебдјела. Они заједно беру печурке у шуми, увлаче се у пећине, падају у безданке, голубове истјерују из јама, чувају краве са највећим вименом, слушају цвркут птица — напосе славује — миришу цвијеће са ливада, гледају голубове како са крила стресају росу, купају се у Бутижници. На Маши се котул приљубио уз вито тијело. Ваљају се по ливади, купе сијено, пјевају, точе вино, једу уштипке, испод Дерала проналазе злато . . .

Сањао је да је Маша и са другим и да није чиста. Али без обзира на све, сав горећи од милине, његов глас из дубине само је Машу дозивао . . .

VIII

Писмо Крајновића стигло је у руке Крунице првога дана пролећа. Затекло га у Београду, у маленом стану у улици Цара Душана, на броју 43, шест стотина километара даље од његове Крајине. Круница је до тог трена био миран и смијуљив, а сада се узнемирио. Отворио је креденац, изнио вино и наточио побратиму и себи. Приликом наздрављања снажно се погледаше у очи, јер им је то знак вјере и братства . . .

А прије тога, побратим Миле Видовић, знатижељан, за сва три дана путовања, пресједајући из жељезнице у жељезницу на више мјеста, размишљао је:

— Шта ли то Крајновић пише Круници? Зашто ми кричи да се не шалим главом, те да тај бокун хартије обавезно, чим стигнем у Београд, одмах предам. Отворио бих га, али то није поштено . . .

Одскочи Круница са жичаног кревета, загледавши се у правцу Калемегдана. Народиле му се мисли, а потом почеле да теку још од крваве Марице све до тог трена:

— Мој Миле, побратиме, брате мој! Добро, природно је и људски што му је Маша мозак попила. Али, што ми пише да се мало синова рађа у Крајини? Замисли, он ми пише да друга сорта нашу надвладава, а да се наша и сама на себе каменом баца. Мало ријечи написао, али сатиру — убијају као мађем. Ове ријечи

су му дубоке и оштре, оштрије од сабље војводе Голуба Бабића . . .

Ућута, па онако, за себе, поче размишљати о ријечима кума Крајновића како би оклесале Динару планину и гранит у њој, а зауставиле би се на појилима која све више копне и постају сува. Багламе и крачуни на вратима, изрезбарене слике и рогови јелена подсјећају на духовну глад завијену у хиљадугодишњу папрат и маховину. Боже, Боже, колико ли је племена изумрло и ријечи отишло? А да су их могли изговорити сигурно Крајновић не би ово писао.

Свукуд магла, магла и само магла. Минуле ријечи породиле су нас, а ове дубе нове стазе по пространим друмовима тражећи тајне у умуклинама и разасутим иконама срушених или потопљених манастира или споменика по беспућима и камењарима динарских масива . . .

А на коњима враним, изнуреним и изнемоглим, дошли су наши преци задржавајући своје тајне. Дочекале су их безданке које, ево, вијековима примају људе, који их хране и доје својим месом.

Окрену се, наточи вино побратиму и себи па ће наплас:

— Мој ћаћа Лазарина причао ми је да му се стално привиђа кад би год прошао поред неке јаме. Чуо би јаук бачених. Чудом се није могао начудити како их живи не чују, па је себе проклињао док не би грчеве добио. Један је и добио и однио са собом у црницу, Светом Јовану под плочу, гдје живе вјечите тајне . . .

Бирали су они сунцем обасјане дане за јездење на крај свијета и ту се зауставили. Засјели су на оно убого камење гдје је природа учинила своје лијепо обликоване вртлоге и стењу ли, стењу. Чудили су се сами одакле допире плач и јаук кад нема ни птица у злим пећинама. Али није тако било. Привиђање се све више

претварало у истину, појачавало се мрмљање невидљивих. Живи су постајали нијеми на исповједање.

И дједа Милоша, са мојим ћаћом Лазарином, стигоше Турци Лијевљани, па их бацише у вртлог Мрачаја под обалом брдашца Стражбенице. Дједа је вода прогутала и одронио је у сиње море да рибе својим месом нахрани. Лазарина се зауставио на испупченој стијени. Бјеше то јули мјесец, када је Лазарина имао шеснаест година . . .

Са пребоја вода пробацује несретнике у кркљанац, а он умјесто да се радује, као што је природа рекла — он присуствује злу. Од страха коса му сва побијелила. То јутро повезали их Турци ужадима и одвели под Матос Градину. Дотјерали их као стоку. Баш ондје под Кавом, гдје се даље не може. Једино у земљу. Још сунце није било сву драгу обасјало . . .

Па их онда бацили као овце. Сви су јаукали, не за своју пропаст, већ за своју дјецу и вјеру. Лазарина није јаукнуо, јер је и сам био дијете. Можда је и јаукнуо, али се не сјећа. Али страх који је добио, у његовој глави прекипио је Дерала и отишао у висине. А испод тих Дерала је Граб и Кула Матосова, гдје се живјело и умирало. Па онда из почетка. И та Дерала добила су име по томе што су баш код ових утврђења за одбрану Крајине, Турци из освете дерали Србе као стоку и тако одеране вјешали о врбе уз Мрачај воду. Свијене врбове гране постајале би тужне и претужне, а задобијени страх изазивао је још већу жељу код Срба за отпор и опстанак . . .

Испупчена стијена Лазарини је три дана постеља била. Скоро да је био сломљен, јер није могао уз литицу ни да покуша да се извуче. Живот му је прилазио крају. Помишљао је да и сам скочи за оцем. Последњу наду уливао му је отвор, под којим је, кад би промолио главу, угледао ведро небо. Под тим небом простире се његова Стрмица као Царевина. Турци, као

побјешњели пси, нису дали народу да прилази тој јами безданки, коју су касније затрпали камењем из Точила . . .

Они који су падали послије Лазарине, нису се заустављали. Он је само молио Бога да се не зауставе, јер је и сам помишљао да је онима који су отишли ниже лакше него њему . . .

Тако је Лазарина остао у вјечној помрчини проклете безданке испод Граба који је волио као очи своје. Осјећао је да се вријеме свети синовима Крајине. А у тој проклетуши времена није било. Није за њега ни постојало. Постојао је само мрак, густ као иловача. Бол за остатком времена струјао је кроз његове жиле. Хватала га је језа, а цик звона цркве Јованданске није му престајао у ушима. Сотоне и ђаволи коло су развијали, сладили се човјековом безумљу.

Лазарина је чекао у тмини. На то га је натјерала освета, а нада му унијела неслућену снагу за опстанком, животом. Желио је само изићи да се освети и да запјева над њиховим, зелембаћким јауцима. То му је у јами једина мисао и могла бити . . .

Студ и јаук одјекивали су долинама. Јошану Карабуви лију сузе као из кабла. И његовог су ћаћу бацили, као штене, свезана у јаму. А након другог дана сазнао је да је одведен његов нераздвојни друг Лазарина са одраслим људима и да су и њега бацили у безданку. Нека чудесна сила вукла је Јошана тој гутачици људи, која није умјела да се затвори . . .

Испод растиња и травуљине, привлачио се Јошан мјесту несреће, носећи уже. Рачунао је, ако неког има жива и у животу мало снаге, уз помоћ Бога и ужета, спасиће му живот — дићи га из мртвих. Што је год ближе прилазио, Лазаринов крик као разгоропађеног риса дозивао је баш њега — Јошана. Јошан је завезао уже за стари чврсти граб, који као да је знао гдје ће изникнути, баш уз безданку. Спустио је уже у ту мр-

твачницу. Било је сувише кратко. Недостајало је за неколико људских дужина. Јошан је уже наставио витком дивљом лозом аптовином — и поново га спустио. Лазарина је уже осјетио кад га је по глави помиловало. У истом тренутку прекрстили су се и један и други. Затим се Лазарина почео да пење. Његово измучено тијело висило је над понором. Јошану је срце бубњало. Помишљао је — ако се откине уже, отићи ће задњи свједок трагедије . . .

Испео се Лазарина као мачка и пољубио се с Јошаном. Сузе су облиле лице и једног и другог. Мало застадоше па заједно пођоше преко Великог и Малог кочељка на Главицу Врањковићеву, па испод цркве Светог Јована, преко Чолиновца, дођоше до Јована Миздрака, оца мога кума Крајиновића, који ми пише ово писмо. Онда сва тројица преко Орловице дођоше на Гологлав под заставу војводе Голуба Бабића и војводе Петра Мркоњића . . .

Лазарина ми је то причао тихо и достојанствено, као да га не могу разумјети и схватити. Истицао је да то мора испричати да се не би заборавила истина, са жељом да се не понови, али да се не сме ни заборавити.

Опоменуо би ме кад би примијетио да га недовољно пажљиво слушам у тој његовој бесједи. Али та бесједа није само његова, него и других. Она вијори у тмини над понором као успомена на једно сулудо вријеме, вријеме страха, вријеме зла, вријеме бездана, вријеме поруке . . .

Загледао се Миле Видовић у Крушицу, не трепће. Чудом се не може начудити одакле само вади ове ријечи што му приповиједа. Чини му се као да још путује и онако уморан сања, а не да је у Београду код свога побратима Симе Кнежевића, званог Крушица.

А Крушица даље настави:

— Ето, мој Миле! Неку годину млађи си од мене. Ниси можда утувио, али то је такво вријеме било.

Вријеме протиче и раздваја, али и спаја људе, ријеке са морима и брда са планинама. Оно је и правда и неправда. Нити се може објаснити, нити је умољиво. Али је једно сасвим сигурно: у њему не остају тајне. Све су приче и легенде негдје забиљежене. Па и они тихи јецаји несталих у тој затрпаној безданки. И јауци неуништивих и одераних . . .

Заспали су само за трен као кад хоћеш да уздахнеш. Баш тако!

Замисли какав је то крај! На извору леденог Јовца, на Симићевој Главици — пут Стожишта, стајала је камена плоча на којој је писало: Овдје је пила воду кнегиња Јелена Шубић. А знаш ли, Миле, да је баш та Јелена рођена сестра цара Душана? Порушио неко ту плочу. Није му одговарало да ту стоји. А добро се зна да туда пут иде одвајкада за Босну и да је било велико пријатељство између њеног мужа Младена Бурђева Шубића, далматинског бана, и Стевана Котроманића, босанског бана . . .

На таквим изворима свијетле наша појила. Земља зна све. Из ње корјени говоре живима. Сунце својим зрацима оживљава природу и њене токове. У томе вртлогу, без почетка и краја, време дијелимо на доба. У ономе њиховом, отишлом, и у овом нашем, све је могуће и немогуће. Људи су потоком отишли у бездан, испловили у море, међу рибе . . .

Али, као што је Лазарина вјеровао да ће изићи из јаме и чекао повратак животу, и вријеме има своју наду. Та је нада човјек, који треба да се чува себе самог и својих бездана . . .

Нема сумње, писмо Крајиновића у срце је дирнуло његовог кума Круницу. Што би год даље покушавао да чепрка по страницама прошлости, његова Крајина, а напосе сеоце Стрмица, све му се више приближавала. Одједном му изађе пред очи поље пјесковито. Замишља да су сви мравињаци ишчезли, воћке увеле. Сјетио

се тајновитих корака и стаза, цвркута птица из увале и Драге коју сунце до попаска обасјава. Глуве ноћи замишља као дивно састајање. Тада се чује само лајање сјекире и рушење зимзелена. Сјетио се бадњака и старих кумова и њихових бесједа уз плам ватре, и свијетњака уочи крсне славе. Сјетио се цвиљења гусала. Кад се спомену дједа и прадједа, слава Јованђдан и Лучиндан, Стојан Јанковић,Илија Смиљанић, а нарочито кад јетки глас зовне Страхињића бана, нема оног коме суза не кане. Сјети се и кола тарабана и личког Ђикца. Када би их играли, значило би да треба рано ранити, бјежати у шуму и с курјацима друговати, а уз Мрачај воду ледну, заметнути траг псима . . .

Све му то доће одједном лијепо, и вране, и олује, и долине и планинска ждријела. Учини му се да на Грабу расту сунцокрети, а да из храстовог корјења излазе пипци велики као стогови. Његова се душа у све то заљубила — у та кандила, у те окаћене, и јечи . . .

Отишао је Круница поодавно са родног огњишта. Али му је слика Стрмице и његовог прозеблог дјетињства стално пред очима. Крајновићево писмо натјерало му сузе на очи и мисао да се треба вратити у Крајину, да обнови огњиште и да дим поново пуши кроз бацу устаника Лазарине Кнежевића, и да јој топлину подари . . .

IX

Промицаше тугаљиви дани и дође субота, пазарни дан у Книну. Крајновић поранио. Очешагијао Кулаша и Шарца, упрегао их у кола, окитио дизгине, потоварио робу за пазар и отфијукао низ друм . . .

На пијаци је убрзо продао одњеговано тело, затим брезове метле, два лопара, три косишта, шест вила рогуља и једне грабуље. Нема говора, добре паре узео. За један дио новца купио кацу за купус, вучију за воду, потковице за Кулаша и Шарца, али и прстен и бошчу за Машу! Остатак новца ставио у шајтов, а онда, по свом арумском обичају, напраши коње и скоро галопирајући прејезди од Книна до Стрмице. Пролазећи кроз сеоце Голубић, замисли да хита Маши — да је бар види како бијели платно на извору леденца. Мисао га обузела, па замало да уздом скрене коње у том правцу, али се у задњи мах трже — ко вели, ако Бог да, сутра ће она у моме колу играти. Још ако прими прстен и бошчу, биће моја!

И тако маштајући, стигао Крајновић у чаршију, зауставио коње обливене знојем, скоро запјењене, ставио пред њих крошњу сијена и покрио их покровцем, па сврну у гостиону да види и чује шта има ново. Јер, ако се ишта ново деси, одмах се то у гостиони сазна. Изврну један чокањ ракије. Гостионичар му у ли још један говорећи:

— 'Ајде, 'ајде, на двије си ноге дошао!

Запричаше се о сутрашњем дану, па онда искапи и трећи чокањ. Гостионичар му усу и четврти, па ће му опет:

— Ама на четири си точка дотјерао ова кола, и сваки ти коњ има четири ноге!

— Има, има, али мој Кулаш на осјену има шеснаест, толико и Шарац — рече Крајновић и зашкрипи зубима.

И ту се заракијаше, тражећи сваком чокању име, све до шестог. А онда ће гостионичар Јовица:

— Ма шести је најважнији, Крајновићу. Кад попијеш прва три, онда треба и друга три!

— Због чега? — припита Крајновић.

— Какав си ти Србин да то не знаш, ваљда због нашег крста православног — изазива Јовица . . .

— Е мој Јовица, није само то!

— Него, ного? — нађули уши сада гостионичар не би ли нешто ново чуо.

— Ево има шест стотина година како је крунисан први српски цар, шест стотина година живе наша два вјековна манастира Крка и Драговић, шест стотина година, и више, под овим небесима вијорј српска застава . . .

А сада немам више времена. Идем. Идем да са мојим Миздраковчанима спремим свјетњак. Видјећеш, лизаће до небеса. Још акобогда, па ми дође кум Круница, онда ће бити права светковина . . .

Бич запјева у руци горштака, коњи закасаше, гостионичар заврти главом . . .

* * *

Сутрадан освануо лијеп љетњи Јованђдан, најомиљенији празник у Стрмици, а и у другим околним селима узавреле Тромеђе Лике, Босне и Далмације. На тај дан, једноставно, нико не памти да је било невреме.

Чак ни киша није никад ромињала. И ноћ пред Јованђдан лијепа је. Мјесец изиђе пун, као да га је Бог прислонио уз гребен Орловице. Његова се кугла на хоризонту толико јасно види као кад орао по ведром небу рашири крила пред плијен. Обасјава мјесец ту долину као да својим зракама разговара са звоником богомоља гдје се одржава жељно очекивани сајмени дан.

Те ноћи је велико спремање. Дјевојке чисте дворишта, цвијећем ките улазе и прошће. Долази им дан среће — желе га учинити најчеднијим. Стари људи сучу бркове, утежу чакшире, облаче бијеле пртене кошуље, чисте опанке, па ће ногу за ногом, раног јутра у цркву на молитву. Стари Батос равномјерним размаком звона оглашава долазак празника и радовања. Тог дана свештеник, у свечаном одијелу, оседла коња и достојанствено прајаше дуж Стрмице, од Голубића до Доњег Тишковца . . .

Међу ђацима у црквеној порти издваја се Марко Видовић, звани Тртак, горостас, к'о планина. Глас му дубљи од одјека шуме у витој планини, као да дуби небо. Игумани и попови, који су долазили и пролазили кроз Стрмицу, истицали су да таквог гласа нема ни у београдској, ни у пећкој, ни у карловачкој патријаршији, нити у манастирима Крки, Драговић, а богме ни у Крупи. Ко Тртка ослухне, сав се озрачи и озари. Улије му божанску снагу у груди, напоји га духом као жедног водом . . .

Малена Јованђданска црква не може примити у своје окриље толики свијет тога дана, па и новосаграђена богомоља Госпојина, која својим звоником вијори под небесима, раног јутра рашири своја врата и прима званице. Обреди се понављају . . .

Око порте прострла се ливада као лички кићани биљац. На југоисточној страни липе разгранале своје крошње. Њихов мирис, помијешан са тамјаном, лелуја Стрмицом, па невидљивим длановима милује окуп-

љени народ. Озари га и долије му нову снагу одржања на новој земљи — шкртици.

У том цвјетњаку налази се попова кућа. Ивице њених врата и прозора облажене су углачаним мермером. Крај ње је чаробни љетњиковац са девет сводова, а на другој страни Соколана — љепотица Книнске крајине и цијеле Тромеђе, чини се да ју је неко ту донио из неке бајке, из неког сна. У два је нивоа, као да је из земље израсла. На сваком нивоу по петнаест сводова. А стакла, обасјана сунчевим зрацима, створила су непознате слике — обличја слична свецима. Сељани су сами, без ичијег уплива, прихватили те свеце, па кад би пролазили поред Соколане, прекрстили би се тројством, правилно као на служби Божјој ...

У самом лијепо ограђеном гробљу издиже се мала црква Светог Јована, познатија као Јовањдан. Њу у шеснаестом вијеку саградиште неимарске стрмичке руке у зимзеленом гају по тестаменту Милице Врањковић. Уобразила била да је божија сестра, те за собом не остави рода ни порода, а свој иметак даде за изградњу Јовањданске цркве и сав гај за сахрану оних који се тројством крсте. Кости племенитог дародавца почивају у вјечном споменишту Јовањданске капеле ...

Звоно ове цркве чује се једино кад смртник одлази на онај свијет. Када то њено звоно забреца к-мени, к-мени, к-мени, као да у њему има, буди Бог с њим, живи створ. Чини се, након неколико забрецаја, да јасно проговара: К-мени. Просто призива испуштену душу ...

Сајам почиње послије отпојане Божије службе и окађивања заслужних у вјери који су отишли на починак. Живи су ту да их оживе уз мирис тамјана и свијећа ...

Прође и тај обед. Отворише се врата за запреге натоварене вином, грожђем и слаткишима. Свега у изобиљу као да су се трговци спремали цијелу годину за

тај свети дан. Чак има лубеница и диња. Ту су ракија, вино, лимунада, боза, пиво на кригле ...

На другој трпези колачи са ликовима српских владара, разна огледалца са ликовима кнегиња. На трећој трпези везиље распрострле своје рукотворине. На четвртој — сабље, ножеви, кубуре. Свега, баш свега ...

На највећу стрмичку славу сјатило се велико јато народа. Дошао из околних села, а дошао и из градова: Книна, Срба, Дрвара, Грачаца, Грахова. Момци се угиздили па промичу у групама. Очекују звук хармонике, па да отпочне коло. Најсложније заиграју ужичко коло. А цуре Плаванькуше, до моста на ријеци Бутижници, дођу у старим опанцима, оставе их у ракиту, у врбак, обују нове опанке, утегну зубуне, прегаче, намјесте бошче, па испред својих мајки и бака, пјевајући и смијешећи се, промичу поред гостионе, хитају сабору у сусрет. Кад сусретну моке, осмјешну се, испод ока одбегенишу свака свога ...

Домаћини Стрмичани, у знак поштовања, посљедњи ће доћи на сајам, онако баш да га зачине. Они су при поласку са најближим ручали и добили благослов родитеља да крену на зборно мјесто у чаршију код гостионе, на далеко чувеног Јовице Курбалије. Одатле ће — к'о соколи — према цркви Јовањдан, том стрмичком манастиру, том завјештаном храму.

Али прије тога мора се знати ко најбоље баца камен с рамена, ко најбоље пјесму заводи, ко ужичко, ко гламочко, ко врбничко, ко лички ћикац, ко плаванъски тандркаш, ко моравац коло води, а напосе чије гусле најбоље гуде ...

Отпочеше надметања. Камен од седам ока, заобљен, за ту прилику донио гостионичар Јовица са ријеке Бутижнице. Одабрани момци, к'о од бријега одвољени, хитају камен. Сваки по три пута, па ко одбаци, постаје јунак. Чудом се не могу ишчудити што нема Крајновића. И Стевану Дељи, званом Чангија, који је

до тад био бољи од осталих, криво је што нема Крајновића. Таман да крену, Крајновић се појави. Њих све као да сунце огрија. Узе Крајновић камен, осмотри оком најдаљу мету; претходно је заврнуо ногавице беневрека, засукао рукаве, потом клекао па се увио уназад до земље и као мућа изви своју снажну мишицу. Камен одлелуја у даљину, даље од Ченгијине мете за три дужине средњег људског раста.

— Ето вам, момци, мете до које се треба такмичити. Кад добаците, зовите ме — рече Крајновић па оде у гостиону. У гостиони га чекаше браћа стричевићи —два Јована Миздрака. Пришао је за њихов сто смркнут и невесео.

Запјеваше бећари. За сваким столом ори се пјесма. Мудро се натпјевавају. Нико другом не ускаче. Одзвања звонка Тромеђа. Крајновић са својим стричевићима, Сишићем и Јоцом — како су им власти дале надимке — никако пјесму сложити. За сваким столом четворица, а код Крајновића — њих три Јована. Четврту столицу чувају за Круницу. Можда би им пјесма некако и ишла да имају било какав четврти глас. Доста њих прицељкује да уђе у друштво Крајновића, али како му, онако љутитиом, прићи, намргођеном, као да је попио све тмурне јесење облаке. Друга двојица убјеђиваху Крајновића да узму Спасоја или Саву за четвртог, да се не обрукају. Али Крајновић ни да чује. Осјетио је у ваздуху долазак свога кума. Иако је побратим и једном и другом, Миле Видовић, дошао раније из Београда и рекао Крајновићу да ће Круница отићи на рад у Црну Гору, Крајновић је био убијеђен у своје предосјећање да ће се срести са кумашином Крунидом, кога неће ништа спријечити да дође у Лазаринову јазбину.

Осјетио је кумов долазак још синоћ, у пламу ватре свјетњака на гумну — у храстовој грани и трокраком листу обрезане лозе одрине, а нарочито у боровој

грани из које је смола цурила, залијепила се за његове беневреке, баш у тренутку кад је помислио на кума Круницу. Свјетњак је далеко обасјавао. Пламен је лизао до небеса . . .

Из Сурдупа је Крајновић донио на својим широким плећима суве гране, па их уз стожину садио као лисник. Између грана убацио лањску сламу, полио те гране десетогодишњом ракијом и петролејом, а на крају убацио неколико зрна тамјана. Када је Крајновић принио ужарак, свјетњак је букнуо, обасјао сав Миздраковац и пола Стрмице. Учини се као да дође зора.

Стари је обичај да уочи Јованьдана сваки заселак пали ватру. У Миздраковцу те ноћи пламен се срео са мјесечевим зракама Подједнако су обасјавали Стрмицу. Мјештани су говорили:

— Боже, Боже, свјетњака у Миздраковцу! Биће сутра велико весеље.

Тако је свијет уобразио — гдје је највећи свјетњак, ту ће бити највеће весеље. Миздраковачком свјетњаку само је подграбски био уз раме . . .

* * *

Приближавао се час момачког поласка на сајам. Из очију Крајновића само што не букне пламен. Обузела га срдба, просто му се не иде.

Одједном се на врата гостионе, као бурњак послије кише, помоли побратим Миле Видовић. Полако и умиљато, подилазећи Крајновићевој ћуди, приђе столу и рече:

— Крајновићу, побратиме, мени муштулук, теби кум Круница!

Крајновић сада постаде огањ, кремен и гранит. Својом тешком шаком, као мађем, звизну у астал. Чаше падоше са стола. Улупи даску на том мјесту, а онда одскочи као да је од гуме. Баш у том тренутку стиже Круница на врата гостионе. Осједио, млад — а стар.

Округлог лица, високог чела, смијуљив, обучен у плаво камгарно одијело, са шајком под мишицом. Када се кумови угледаше, јурнуше у кумовски загрљај. Крајновићу, онако крупном, кошчастом, навучених обрва, језгровито, Бог му дао памети — кренуше сузе радоснице. Пјесме бећара утишаше. Све стаде. Сви уживају људовању кумова. Они се чврсто стегоше и снажно у очи погледаше. У сузним очима одсликавају се њихови карактерни осјећаји. Онда сједоше. Потом се Круница диже по се, по свом добром обичају, редом са свима изљуби и рукова као са најрођенијим и поново врати за сто свога кумашина ...

До малочас тмурно Крајновићево лице развуче се у осмијех. Сада је столица за његовим столом попуњена најдражим гостом.

А Круница је, по руковању и чојском загрљају са пријатељима и комшијама, мало застао. За дјелић трена кроз главу му пролети Лазаринов завјет, који је преносио вијест војводи Петру Мркоњићу од војводе Голуба Бабића. Та депеша је Мркоњића спасила ...

Лазарина заврши као и сви смртници — са мачем у руци ...

Његов син Симо Круница накратко доби намјештење у Београду. Ево се, на кумов позив, вратио своме извору ...

Прекину му мисао поглед кума Крајновића. Нагло заковитла шајку у таваницу, дочека је у десну руку, па са средине гостионе, као молитвеним, па онда све тананијим и лијепшим гласом заведе:

— Докле сунце са небеса сија
ова груда зваће се Србија.
Цар-Душане — силни господару,
твоја мудрост сија на олтару ...

Више групе нису пјевале свака за себе, већ су прихватиле надахнуту пјесму Крајновићевог кума Крунице. Онда се од десет група сачинише четири по десет момака, у реду једна иза друге. Као под конац, тананим корацима и са пјесмом, њишу се према светковини ...

Нема више натпјевавања и мудровања. Зна се ко је први у пјесми. Сада треба сви да басирају Нико не попушта. Јованђан је то. Не смије на тај дан нико бити зао. Ако се неко било са ким замјерио, ред је да се на тај дан измири ...

Крајиновић је смислио ко ће у коју десетину. Нико не поговара — сад им је свеједно. Сви су као браћа, јер се зна ко ће заводити пјесму. Постројио их Крајновић. Ма не би боље ни бранитељ Београда мајор Драгутин Гавриловић ...

Пред тако постројене бећаре гостионичар Јовица Курбалија изнесе неначету мјешину вина, а потом троножац на који сједе Нико Курбалија са својим гуслама и на њима затегнутом струном коју је ишчупао с репа Крајновићевог Кулаша. Омален и погрбљен. На глави му капа динарка. Ресе јој попале до пола леђа. Зубун сав од цванцика. Пртена бијела кошуља, а беневреке тек откане. Опутари са заврнутим кључном још миришу козјим млијеком. Све на њему одише чојством, блаженошћу, али и гордошћу. Прислони Нико гудало о струне и јетко процвиле:

— Косу реже остарјела мајка,
косу реже, а виноград веже
и сузама лозицу залива ...

Дуго је Нико својим гудалом миловао свете струне прадједових гусала које су одјекивале стрмичким пољима. Просто су проговарале све док није и задња китица пјесме о народном јунаку из Равних Котара, Стојану Јанковићу — испјевана. Од тога дана народ је прозвао Нику — Гудало. Гудио је Гудало своме народу о свим љутим бојевима крваве Тромеђе, тако да

се из његових дирљивих пјесама могло разазнати да је сваки српски владар, од Милутиновог краљевског доба до овог данашњег, долазио у ову Крајину, њоме се поносио и у њу клео . . .

Док је Нико гуслао, Крајновић је тудумисао:

— А сада, гдје је сада? Копрца се као мачка у завезаној врећи. Осиње је гнијездо под небом гдје добош још од сахране покојника, првог Милутина и посљедњег Мркоњића, још није престао да лупа . . .

Кад је Нико завршио гуслање, Крајновић је дао знак за полазак на црквени сабор и сајам. Онда даде миг куму Круници да поведе пјесму. Поведе Круница, као славуј:

— Ој Стрмице, не би те волио,
да се нисам у теби родио.
Тече Крчић бистар низ Динару,
мени носи Ђурђију гараву.
Пољем језди голубица Маша,
Крајновићу, окити Кулаша . . .

Пјесма се нагло ширила уз Читлук према парохији. Поподне око три сата, на капији црквеног двора, појавили су се Стрмичани. Настаде пљесак и велико радовање. Круница заведе поново пјесму. Четрдесет момака басирало је. Небо се проламало, пјесма га је дубила . . .

Момци из околних села, до даласка Струмичана, припремали су се за завршно надметање. Свако село истакло је најбољег у бацању камена с рамена, рвању и скоку удаљ, а напосе у натпјевавању. Али сад су дошли Стрмичани на завршни дио . . .

Кренуло се са надметањем. Почело је од бацања камена с рамена. Бацише сви по једном онај исти камен што га је припремио гостионичар Јовица. Нема говора, сви добро бацају. Радујко из Тишковца мало

даље од осталих у првом кругу. Баца се три пута. Крајновић из Стрмице баца на крају три пута узаманце. Марић из Голубића, звани војвода, у другом кругу — одбаци осталим . . .

Такмичи се петнаест села. Дошао ред на Крајновића. Стрмичани стријепе, јер су и остали момци из Крајине прави витезови. Плавањци и Полачани умислили да им ту нема премца.

Крајновић скину аљинак, изу опанке, узе камен — хукну у њега као да с њим разговара. Погледи га онако обла. Осмотри најдаљу мету. Једном задигну камен па га поново спусти на раме. Док је то учинио, подизањем руке створио је о себи слику снажнијег јунака од Мандушића Вука, легенде јунаштва ове Крајине. Око Соколане, гдје се врши надметање, тајац. Крајновић искорачи један корак уназад, чучну, па скоро невидљивим трзајем и тијела и мишица хитну камен тежак седам ока. Одлетје камен као птица и сручи се за два копља даље од дотад најдаље мете. И више од тога. Проломи се снажан пљесак лијеве и десне групе окупљеног свијета. Даље се није бацало. Зна се ко је делија. Честиташе му сви, први његов кумашин Круница . . .

Поче рвање. Најбољи из осталих села, некакав Ервеничанин, Крајновићу је послужио као играрија. Стегао га Крајновић и дигао увис. Овај млатара ногама по ваздуху, а онда га Крајновић као врећу шушња спустио на ливаду . . .

Скок удаљ је треће надметање. Крајновић врти главом. Радуловић са Полаче скочио је преко осам корака. Он размишља: „Кад сам могао Бутижницу прескочити, ваљда ћу и овом одскочити." Узео је велики залет, летио је даље од Радуловића, али је тог првог пута стао на почетну линију. Оцртала се његова велика стопа — нема шта. У гледалишту је мукли тајац. Крајновић се подиже и погледа према храсту и Соко-

лани гдје је слушао незаборавни говор учитеља Чоке о цару Душану Силном. То га некако смири, али и даде му нову снагу, јер ако побиједи у овом надметању, четврто му није потребно. И без њега ће постати јунак Тромеђе. Тако Крајновић размишља и врати се на почетну линију. Исти му је залет. Потрчао је као да му ноге не додирују земљу. Није пришао линији одскока за стопу, и винуо се у ваздух. У летy је направио трзај, скочивши за корак даље, од Радуловића. Проломи се снажан пљесак и узвици: Крајновић, Крајновић, Крајновић. Ју-нак, Троме-ђе, ју-нак Троме-ђе, ју-нак Троме-ђе. И тако дуго и дуго . . .

У пјесми и колу нико у овој Крајини никад и није могао са Стрмичанима. Четрдесет стрмичких момака, четрдесет славуја, пјевало је испред Соколане;

— Волим цуру Граховљанку,
комшиницу Тишковчанку
и дјевојку Црног Луга,
за Книњанком мори туга.
Книњанко, шећер-јабуко,
Книњанко, шећер-јабуко.

Стрмичанац кад заигра,
њему није равна чигра,
он прескочи до Врлике
и до срца кршне Лике.
Личанко, златна јабуко,
Личанко, златна јабуко . . .

Пјесма мелодична, па и Ужичанин, који је дошао са Круницом, пришао је Стрмичанима са хармоником — далапом. У близини бочних врата цркве Госпојине, развија се коло моравац. Ера нагло развуче хармонику. Пјесме престадоше. Сада се момци хватају у коло. И дјевојке до момака показаће шта знају. Нижу се

једно до другога — момак па цура, момак па цура. У једном трену до Крајновића Маша, до Крунице Бурђија. Сад су сви који су хтјели да заиграју у колу. Оно се таласа. Развило се у ширину до самих липа. Код Крунице марамица у руци. Он је коловођа. Понеко пожеле да се ухвати између њега и Бурђије, али то не дозволише ни Круница ни Бурђија. До Бурђије њена нераздвојна пријатељица Маша, до Маше Крајновић. И они не дају да их неко раздвоји. А Круница, рођенији Србијанац од Србијанца, познаје пјесму и коло у душу. Осјетио то Ужичанин па клекнуо пред Круницу и вјешто развуче хармонику. Прсти му лете по дугмадима. Доби Круница чудесну снагу, разиграва тако да му се не примјећује како стаје на земљу. Не види се да је додирује. Бурђија и Маша до њега, дукатима обасуте — као виле, као чигре.

Крајновић у овом колу није вјешт као њих троје. Али не може стати. Не може се сад, забога, искључити. Маша је до њега. Дуго је музичар свирао и брзим тактом развлачио свој инструмент. И на крају су изашли сви из кола, изузев њих четворо. Окупио се народ уоколо па узвикује:

— Крајно-вић и Ма-ша, Круни-ца и Бурђи-ја, Крајно-вић и Ма-ша, Круни-ца и Бурђи-ја . . .

И свирац се заморио, па стао. Њих четворо — једно уз друго. Нису се учетворо нашли од оне тужне сахране старог Дондура у Жагровићу. За часак су заниjемили. Ватра из њих избија, а зној лије ли лије . . .

* * *

За дивно чудо, све се одиграва као што је Крајновић сањарио. Тишину одједном прекину гламочко коло. Е, ту Крајновићу нема премца. У том колу мора се јако ошинути по земљи, намргодити. Ништа не говорити, само табанати и подигнутом руком надгледати одакле се креће пустоловина. Сваки снажни корак

означава витешку одбрану. Исти је случај са колом тарабан, плавањским таидркашом и личким Ђикцом. Сва се играју без музицирања и пратње било каквог инструмента. Она изражавају посебност и гордост сложне Тромеђе, вјековног осињег гнијезда и видности ока соколова. Али када се намјести софра послије побједе, онда се слави тананим врбничким колцем, разумним поигравањем, без много весеља, обазривог скока. Јер — вели народ — не ваља се много веселити. Велико весеље односи разум и, душманин онда лако опколи . . .

И тако редом. Дрмају кола, званици се тресу . . .

* * *

На стрмичко весеље не усуђују се доћи кавгације. И да их има, умире се тога Јованданског сајма. Овог сајма контрола жандарма била је појачана. У једном од њих припитог стања прорадила је крв. Почео је нарушавати весеље. А и сама жандармска близина није пожељна на оваквој светковини. Кад се поново развило коло моравац, тај исти жандарм се намјестио испред свирца . . .

— Ама да су игдје, на друго мјесто, дошли сметати — човјек би и разумио, него баш у Стрмицу. Боље им је да скоче у сиње море, него што су овамо дошли. Могао би их мјесец позобати — кроз зубе је Билчар промрмљао.

Свирач уђе у коло и још снажније засвира. Али незвани гости пристадоше за њим. Он на другу страну, они опет за њим. Народ и даље игра и не обраћа пажњу на њих. Жандарм повуче свирца за рукав, говорећи:

— 'Ајде, Госпе ти синьске, одсвирај нешто и за нас! . . .

Свирац стаде. Коло стаде. Круница и Крајновић се згледаше. Пијани жандарм скоро невидљивим перо-

резом покушава да пробуши мијех хармонике. Ужичанин стаде да запомаже:

— Шта гледаш, Круница! Зар не видиш шта овај кавгаџија жели! Ти си ми рекао да је овај народ као у срцу Шумадије. Јест. Али жандарми не кваре тамо весеље. И да хоће, не би могли од народа . . .

Крајновић и Круница видјеше да је враг однио шалу. Прићоше свирачу. Умијеша се други жандарм и одгурну Круницу. Намршти се Крајновић, приђе тој двојици жандарма, ухвати и једног и другог за прса па их сударн и рече:

— Губите се одавде, ниткови! Ово је наше весеље. Ово је наш дан, ви себи тражите. Ово је земља наших прадједова и ми ћемо се веселити по нашем обичају. Ви желите да крв потече . . .

Утом прискочи више жандарма, извадише пуздре. Једни почеше Крајновићу засукивати руке. Прискочише Круница и Јовица Крнета и умијешаше се у препирку. Јовици један жандарм скиде шајкачу с главе. Није жандарм знао, или је баш знао, да је то најтежа увреда човјеку ове Крајине, посебно Стрмичанцу. Том човјеку скинути капу с главе значило је осрамотити га и омаловажавати пред родом и породом, Богом и народом. Јовица није издржао. Скочио је на жандарма као курјак. Ухватио га за вратну жилу зубима и не пушта . . .

Заметну се велика кавга. У Крајновићу проговори звјерињак. Из очију му сину хајдучки вихор. За трен кроз сјећање му пролети сахрана старог Дондура, бугарење Машине старије сестре и њено ударање у прса . . .

А она је у њега сада гледала. Његове мишице добише нову снагу. Надљудски дрекну и нагло оману. Усукивачи његових руку ударише о ледину. Насрну жандармерија. Крајновићу кум Круница додаде једну

храстову жилу, а другу себи задржа. Њих двојица насправ жандарма:

— Приђите, курвини синови — дрекну Крајновић.

— Одбијте, рогоње — процвили Круница и додаде:

— Ова је земља дједовина наша! Тројство њихово и наше је тројство. Њихово весеље и наше је весеље. Играћемо наше коло и пјевати наше пјесме. Прошло је вријеме покрштавања! Ма немојте! Да нам не бисте крст окренули! Е, нећете, да вас је још толико! Ми смо Павасовићи! Павасовићи! Сви до једнога! И ми ћемо као и он, ако треба, крв своју дати за ову груду прастару. Нећемо дати своје обичаје! Нити ћете нас потапати и пресељавати. Видите ли ове жиле? Оне су жестоке јер су заливене крвљу наших прадједова. И ми смо њихови пипци. Немањићка суза је овдје канула и помијешала се са крвљу овог коријена. Ови људи су клице њихове . . .

И народ и жандарми, као скамењени, слушају, малтене, проповијед надахнутог Крунице . . .

Од уста до уста по читавој Стрмици одјекну глас да жандарми киње народ, да хватају прве људе — голубове по пјесми и знази, прете глобом. Хоће божији год да разбуцају. Народ не зна како да их се отараси, стоји као укопан. Можда би знао, али жели да светковина мирно протече. Само Круница и Крајновић не дају наше. А баш њих двојицу жандарми вребају.

Колико год су жандарми прилазили ближе Крајновићу и Круници, толико је народ више стезао обруч око жандарма. Настао је јаук жена и дјечји плач. Жандарми су узвикивали:

— Народе, одбиј, народе, одбиј! Ви морате слушати закон.

— Ма чији закон, јебò вам пас матер! — издрељи се Крајновић и настави:

— Чуо је народ ријечи кума Крунице шта ви смјерате. Него, Стрмичани и остала браћо и сестре, гоните

ове губавце од ових божијих храмова. Узмимо сви кубуре и кремењаче са тавана што су нас наши очеви с њима задужили и завјетовали . . .

Одједном су жандарми били у окружењу, као да ће им народ судити. Жандарми јурнуше на врата Соколане да преко жице траже помоћ жандармерије из Книна и Сиња. Ту се на вратима испречише плавањске делије и рекоше:

— Одбијте, кавгаџије! Ово је наше братско село! И Полачани им то рекоше. И Граховљани им то рекоше. И Жагровчани им то рекоше, и . . .

Стрмичани додадоше:

— Ето вам Дане Церовац! Јебò вас он, а ви њега што вас је обавијестио да је Круница стигао из Београда и довео свираче из Ужица и Чачка. Јесте, и опет ће!

Крајновић и Круница наредише Дани Церовцу да пријеким путем одведе жандарме са светковине и да се он не смије вратити на сајам . . .

То је био захтјев народа па жандарми пред његовом вољом устукнуше. Као попишани одоше из парохије . . .

Народ сам успостави ред и настави са весељем. Сад је ужичко и моравац и чачак — коло још жешће одзвањало стрмичком портом. За инат . . .

X

Ноћ се полако привлачи стрмичкој котлини. Сумрак се креће правцем узводно уз ријеку Цетину, Крку и Бутижницу. Богомоље и Соколану обузима сивило. Крв изгладњелог овчара убијеног при повратку жандарма, окорена од зрака сунца, сјакти усред мравињака. Измијешани видици се разишли. Једни остадоше са својом судбином, други одоше низводно бистрих ријека динарских кањона . . .

Влага притиска небо између три воде и три голе врлети. Земља је натоварена сувим чичковима у логорски оивиченој путањи . . .

Залазак сунца на Јованђдан почео је Стрмицу нагло глодати. Мржња је у њу заривала свој мач. Од прогона . . . И смрти овчара. Стрмица нема тајни. Све вирове створене у њеној утроби односи голуб писмоноша на исток, у свијет. Али, суша опет узводно плови као да призива овчарску крв . . .

Ко зна који је ово ред јуришника у одбрани? Не зна се, али било како било, овога пута Крајновић и Круница су постали прави витезови. Они замало да своје главе дадоше на коцку. Да, да, али заштитише своју вјеру и народну будућност. Њихове главе и руке одиграле су бесмртну игру, на овом убогом оштрацу . . .

Можда је мудро непризнавати мржњу која дрема на клацкалици рубова побјешњелих пећина из којих сахрањене душе завијају. Можда, они обојица слиједе

путеве својих прогоњених дједова и прадједова. Они не дају да се огњишта угасе. Они бјеже од свакодневног коначења с курјацима. Вучени распећем свога срца, у која су копља поодавно смјештена, сада јуришају на небо. А небо пуно громова . . .

Стари Батос је престао са звоњавом. Весели и плећати Тртак, послушни црквени ђак, испео се на звоник. Узео рог скоро закланог бика Јелина, од кога се морао тужно растати, пошто га је, у борби са такозваним господским биковима код Препарандије — због један Стипанов, с леђа . . .

— Пустио га, жабар један, таман кад је Јелин сатјерао њиховог бика Луција у земљу. Касније се сазнало да је Стипанов бик оплеменио мајку бика Луција . . .

Изгледа да је Луције нањушио ко му је отац кад је као бијесан напао мога Јелина — причао је Тртак враћајући се са борбе бикова, кад је свога миљеника Јелина дотјерао закланог у колима . . .

Жао му га је много било. Говорио је да би боље било да су му десну руку одсјекли него што се то Јелину догодило. Плакао је дуго за њим. Није се смирио до дуго у ноћ. Кад је заспао, сањао је свога Јелина како се раскорачио и поносно чека Луција на мегдану . . .

Ријешио је да му сачува рогове. Један рог прошупљио и обликовао, како је то он само умио — као трубу. Са звоника је са њим отјеривао зле духове. Овога пута, то је чинио, таман кад се поклопио прелаз жандарма мало даље од брда Боланце. Дунуо је Тртак три пута у рог — због тројства. Парохија стрмичке котлине тога дана стајала је нијемо, као укопана. Потом се светковина, још живље, наставила . . .

Маша и Бурђија, ослоњене о липово стабло, се смијеше. Једнаке растом. Бурђија тамнопута, Маша

смеђа. Свакој по двадесет двије, тако изгледају. Зубун, бијела пртена хаљина, па прегача, лепршају се на њима. Изгледају као паунице. Лице и једној и другој мљечикаво, затегнуто, живахно. Очи им веселе, оштра погледа, пуне снаге. Сигурне у себе. Мало говоре, али кад кажу — имају шта. „Празна највише звечи" каже се у народу. Оне су тога посве свјесне, зато мудрице пред удају знају гдје ће стати, како поздравити, кад у коло, кад из кола . . .

Прилазе им момци, час Голубићани, час Плавањци, час Полачани. Оне као да су ријешиле да остану у Стрмици, само их привалаче Крајновић и Круница. Поред тога што су „од ока", свидјело им се њихово држање пред жандармима . . .

А сјетиле се, мудрице, и завјета својих очева, старог Дондура и силног Арсенија. А сјетиле се и првог вићења са тим момцима на Дондуровој сахрани. Све их то чини храбријим, стаменијим.

Али то пролази кроз главу и њима двојици . . .

Као по неком такту, кад је Тртак духнуо трећи пут у рог и, по његовом, отјерао сотону, Крајновић и Круница прићоше тим лијепим дјевојкама. Отпоче удварање:

— Бог вам дао здравље и весеље. Видјесте ли да нас на силу хоће да раставе — рече Круница.

— Неће више, не, ако Бог да — мудро одговори Бурђија.

— А шта ћемо са ово двоје, Бурђија? — опет ће Круница.

— А, бићемо им кумови! — гукну Бурђија као голубица . . .

— Чујеш ли, Машо, жива била, шта причају!? — охрабри се Крајновић уз свога кумашина.

— Чујем, чујем. Кажу да је синоћ твој свјетњак лизао до небеса! — одговори Маша.

— Па, ето, хтио сам да обасја Стрмицу и Голубић. И тебе да обасја — опет ће Крајновић . . .

Слуша то Круница, па већ смислио:

Е па, кума Машо и куме Крајновићу, нека вам је берићетно!

А Маша ће:

— Па и вама, куме Крунице и кумо Бурђија!

— Не дао Бог даље чекати од овог светог дана данашњега — одговори Крајновић.

— Па ко нам недостаје? Младе су овдје, младожење овдје, кумови овдје, кога чекамо? — заблиста Круница.

— Немамо, вала шта и кога више чекати, мој кумашине — уозбиљи се Крајновић.

— Немамо више ни куда. Или ће нас послати на рад, или у рат, или у пржун. Кад ћемо се више срести — Бог зна. А зар Крунице и Крајновићи да остану без рода и порода? Кости наших очева преврнуле би се по стотину пута у овој земљи просари. Стотине крстова би направиле . . .

Изгледа да нам судбина гледа у очи — Крајновић и Круница скоро у један глас прозборише.

Крупним и смишљеним ријечима Круница и Крајновић обасипају Бурђију и Машу. Оне то исто желе, смијеше се и бирају ријечи за одговоре. Сваки трен с којим дан одмиче чини им се као година. Оне су се већ под разгранатом липом договориле! „Остаћемо ако имају озбиљне иамјере". Сада, како се бесједе надовезују једна на другу, све им иде по вољи. Али како пристати кад нису по обичајима испрошене? А како, опет, пропустити прилику? Ко зна колико питања пролази кроз њихове главе . . .

Одједном, али баш нагло, што му није својствено, Круница је престао да се смијуљи. Његово лице постаде затегнуто, а очи варничаве, па предложи:

— 'Ајмо ми, куме Крајновићу, скупити сватове, па нека се чује и приповиједа како су се женили кумови Крајновић и Круница. Ево, Бурђија хоће, ја хоћу. Маша хоће, ти хоћеш. Ти узми стричевића Јована за дјевера, ја ћу стричевића Аћима за дјевера. Момци ће запјевати, стари Батос зазвонити, поп Букан ће цркву отворити. Ера ће ако треба, и у цркви засвирати, народ ће се ухватити у коло моравац и тако ће овај свети дан бити зачињен . . .

— Алал ти вјера, куме Крунице! Приједлог не може бити бољи! Шта, ви, цуре, кажете на ово? — Крајновић подржа свога кума.

Маши и Бурђији језик застаде, једна у другу погледаше. Чини им се да земља испод њих гори . . .

— Пристајеш ли, Машо?

— Пристајем, Крајновићу — тихо одговори Маша.

— А ти, Бурђија, 'оћеш ли за ме? — упита Круница.

— Па хоћу, соколе, хоћу — задовољно одговори Бурђија.

Прође вијест кроз парохију: Жене се Круница и Крајновић. За Круницу се удаје Бурђија из Крчића крај Полаче, а за Крајновића Маша Дондурова. Она што јој сестра живи у Голубићу, попова кћер. Нема говора — од поштених су фамилија и честитих племена и једна и друга . . .

За тили час четрдесет момака направи круг око младенаца. Заори се пјесма:

— Полачани, јабуке вам горке
Стрмичани љубе вам дјевојке.
Голуб'ћани, јабуке вам горке
Стрмичани љубе вам дјевојке.

Што је Срема и около Срема
љепше цуре од Ђурђије нема.
Што је Срема и около Срема
љепше цуре од Машице нема.

Ој Стрмице, село у два реда
ни Београд љепше не изгледа . . .

XI

На заоблини лука, једног свода Соколане, ослонила се два старца; кашљуцају и штаповима куцају о земљу. Један другом тихо, без журбе, натенане бесједе. Један ће од њих:

— Видје ли ти, и чу, ову двојицу наших момака? Алал им вјера!

Други ће:

— Такви су им, брате, и очеви били. Да њих не бијаде, од ових жандармеријских ђавола не би се могли прекрстити. Али, шта ћеш, све што се родило мора проћи кроз патњу, па и ми. Мука кад светкујеш, кад жениш, кад удајеш, кад пјеваш, кад играш, тежак ти и мјесец и сунце, тешка ти доће и година . . .

Е да је више оваквих, било би и овдје среће. Било би више школа, више фабрика, не би се наше газило.

— Не би, не би, брате — дочека други — Видиш родијаче, прије су неки бискупи стално овај исти народ затуцавали у мозак — како смо ми, Срби, слабог вјеровања, да не знамо никакве молитве, да се не препознавамо јесмо ли крштени или нисмо. Па онда како не знамо која је која икона, шта значи пакао, шта рај, шта је Бог. А онда — како су наши калуђери и попови незналице, како не знају окупити народ, како служе без свештеничког одијела и без књига. Ама, гдје су сада да виде оволики народ! Стално су понављали како би Србе забудалекали и потчинили, на силу их по-

крштавали, баш онако како мали Круница рече овим жандармима, што наглавце одоше низ поље . . .

— А знају ли „њизи" да овај народ не жали изгубити живот за пријатељство? Видјело се колико Круница и Крајновић држе до части, искрености и озбиљности. Не тражи се под овим небом милостиња од било кога. А пролазило је овом Крајином глава и глава. Што нас не пусте на миру? Нама не треба много. Нека нам не дирају обичаје, манастире и не изобличавају писмо и крст. А ми ћемо свакоме пружити људску пажњу и срдачно пријатељство.

— Јест, јест — настави онај први. — А то што нам приговарају да су нам манастири сиромашни, сиромашан је и народ, па не може ни остало бити богато. А манастири живе од поклона. Код овог народа је увијек био најважнији дух. Важнији много од неких раскошних икона.

Зна се да је кнегиња Јелена, приликом постављања камена темељца манастиру Крка, пред окупљеним народом захтијевала, прије свега, да бескрајно тече православни дух, а да принесе свако онолико колико може . . .

Ма не може се тражити оно што се не може учинити. Ево у сваког од нас у кући једна просторија служи и као кухиња и као спаваћа соба и соба за одржавање славе, женидбе, удаје, крштења. А Бога ми, понегдје спавају заједно сва чељад, само неким прошћем одвојена од стоке. А ето, кажу да је у неким другим атарима боље и да није овако. Можда. Можда је тим другим и стало да ми овако скапавамо, свако у своме углу, у пољу, у шуми . . .

Сад опет, онај други као да оте ријеч:

— Нека, нека ових младих варничавих људи! Нека, нека! Доћу они из свијета у коме су видјели и добра и зла. Баво ме однио ако ја не бих њима дао да буду старјешине, и котарске и свјетовне. Ми старији нисмо више за старјешинство. Они су писмени и начитани. Ја ти велим да се могу са бискупима носити и у ријечи и у мисли. Ми старији зинемо ко бене. Јеси ли чуо шта овим жандармима исприча Круница? Ма ко то од нас зна рећи, кумим те Богом? — загрцну се па настави:

— Ама не треба, стварно, ту много мудровати. Ми смо весео народ. Ко пјева — зло не мисли. А ми пјевамо кад путујемо, кад оремо, косимо, за вријеме јела и . . .

Што нас киње? Тај Круница би прије остао без руке него погазио своју вјеру и свој крај, а то с правом тражи и од свих нас. То је, брате, данас достојно показао. Зато народ кврагу даде жандарме. Ма, не знамо ми тако говорити, нити пјевати. Јеси ли видио како је довео хармоникаше из Београда? Дошли с њим, није то мала ствар. А како му, опет стоји шајка?

— Ма како нисам видио, црни кукавче — дочека га сабесједник. И сад овај весели народ, кад га неко дирне, а стално га дира, тада је на освету спреман. А како и не би кад нема куће у којој није вијорила крвава кошуља или пренијето одијело и оружје од оца на сина? Јеси ли чуо Нику Курбалију како цвили уз гусле са уздахом? Али, 'ајде, не пусти сузу док пјева. А шта мислиш, брајане, шта значе оне ријечи уз гусле:

— Црне мисли с Велебит планине
дозивају краља Радослава:
Устани се, српски капетану,
у зло вр'јеме, у зорицу заспа!
Одбјеже ти Лика и Крбава
и Крајина до р'јеке Цетине . . .

Али нема освете, мој брајане, док те неко не нагази. Само то је овај наш народ бољи од Бога. Одмах

опрости. Све може трпјети, све до давања душе. А кад му њу неко прибије уз зид, онда дође свему крај . . .

Видјећеш ти, мој соколе, ови млади истјераће правду. Ето, ко зна за Матос Градину? Ко зна за Граб? Ко зна да се војвода Павасовић са својих стотину харамбаша супротставио злогласном Мехмед-паши, баш овдје у Стрмици, и да су сви до једног главе изгубили не устукнувши ни један корак пред том авети? . . .

А сада, има ли каква улица, или трг, или дућан његово име? Нема, Ако овако наставимо, срушиће нам ово што су нам наши дједови и очеви оставили. Зато свака част Крајновићу и Круници што на овом благдану скресаше у брк жандармима све што су знали. Али знају они и више, него се нису у данашњој ватри сјетили, или су, можда, оставили за касније. Ко то више зна шта се може изродити? „Њизи" су веће злопамтило од нас. Некако њих сви више помажу. Ми смо стално препуштени сами себи . . .

Ко би га знао — можда смо зато и очврсли? Зато је баш одавде пошла она народна: „Уздај се у се и у своје кљусе" . . .

Ајме, брате, ми не дочекасмо боље, остарили смо . . .

Обојицу сиједих стараца у бесједама и жалопојкама прекину нагла звоњава с Госпојинске цркве. Стари Батос је тако снажно звонио као да жели сам стрмичку парохију извући на пучину . . .

XII

На звонику се појавио стари Батос. У једној руци држи језичак једног, у другој језичак другог звона. Звона су сложно одјекивала. Звоњава је надјачавала сваки глас и сваки разговор. Чак су овога пута и момци престали са пјесмом. Народ је гледао у правцу звоника. Никад стари Батос није тако снажно звонио, нити тако дуго. Није такав ни обичај. Неки су већ од палца, кажипрста и средњака спојили тројство, као да ће се крстити. Звоно је нагло престало, а Тртак наставио свирку у рог, да „још једном отјера сотону". Затим се из његових снажних груди и звонког грла проломио глас:

— Народе, о, народе!

Уђи у цркву. Погледај круну цара Душана. Она је донијета из светог манастира Крке. Њу је вјерно чувао и сачувао епископ православне Далмације, уважени Стефан Кнежевић . . .

Пред том светом круном уз благослов драговићких, крчких и стрмичких попова вјенчаће се Јован Миздрак, звани Крајновић, са Машом Дондур, рођеној у Жагровићу, а живи у Голубићу.

Такође ће се вјенчати Симо Кнежевић, звани Круница, са Бурђијом Црногорац из Крчића, са Полаче. Они ће уједно бити једни другима кумови. Тако се ово кумство наставља још од прије двије стотине година . . .

Отворише се широм предња и бочна врата Госпојинске цркве . . .

Сукну народ све ближе и ближе олтару пред ким су већ стајали младенци и свештеник. Поп, кажу да је завршио карловачку богословију. Дубок му и чист глас, брада црна, стасит, коса угљикава, на валове. Тек дошао, а народ га добро прихватио. Задовољни вјерници с њим — говоре како није ништа слабији од покојног попа Николе Плавшића. Али, понеко прозбори: „Видјећемо — ново сито о клин виси . . .“

Отпоче поп несвакидашње вјенчање:

— Ово четворо младенаца данас су гости наше цркве. Вечерас ће они своје бисерно зрневље посијати у Соколани, а сутра ће почети своје нове — брачне животе у својим домовима . . .

Једном руком поп непрекидно милује круну. Она сија. Народ се забезјакно. Нема шта, убијеђен да је то круна цара Душана Силног. Тајац у цркви, дубока тишина. Поп даље настави као да се Круни обраћа, па јој ниже ријечи, као да је пјесник:

— Добро дошла, круно златна!
Ево се народ сјатио у највећу кућу Божију.
Родитељи, браћа, сестре, кумови
спремили највећу гозбу.
Небо откуцава,
а ти нас обасјаваш
и још појиш својом мудрошћу.
Ми мирни, умиљати,
цара у теби препознајемо,
љубимо му руку
и све мислимо
да више заслужује
него што га дарујемо.
Мину шестота, мину, круно златна!
Још жеже сјећање на твоју топлину

и небо твоје.
О, како је лијепо вјеровати
да ћеш нас опет свјетлошћу грijати!

Мирно и сталожено поп подигну главу и своје ведро лице окрену према народу, који се просто занио његовим казивањем, па настави:

— Народе, судбина је Божија воља. Ови млади људи нису могли питати своје очеве за просидбу дјевојке, јер су им очеви као честита браћа и кумови отишли на онај свијет. То је исти случај са овим дјевојкама. Ево, обећаше се једни другима. Ја сам им по Божијој вољи, данас као отац и зато су вечерас моји гости . . .

Узе вино и наточи у пет чаша, јер је такав обичај — ако млада узме вино, то значи да пристаје да се уда — па наздрави Ђурђији и Маши, затим Круници и Крајновићу. Сви се у очи погледаше. У цркви тајац. Спуштени полилај са заобљеним крстовима и свијећама поче да се њише, као да га бура помјера . . .

Младенци испише вино до капи.

Круница извади јабуку. У јабуци се жути златни дукат. Насмјеши се и даде је Ђурђији. Очи им заиграше и затреперише, ухватише се за руке и од њих крст направише.

Крајновић на уздарје Маши подари бошћу и прстен. Прићоше ближе једно другом. Зацрвенише се . . .

Дјеверови су од трговаца покуповали дарове за сватове, утегли се, држе младе под руку. Онда поп Букан позва почаствоване сватове да би службено забиљежио вјенчање. Прозва их као ђаке у школи:

— Да видимо ко су кумови, ко стари сват?

— Ја сам кумў Сими кум — рече Крајновић.

— Ја сам кумў Јовану кум — рече Круница.

— Добро, добро, а ко је стари сват што ће бити одговоран за сву ову светковину?

— Одредили смо једног, оче Букане. То ће бити Лазица Дроњак, рече Крајновић.

— А ко ће бити стахија? Јер то неће моћи постићи све стари сват, што се вели — нек подијеле посао. Ваља цијелу ноћ служити сватове.

— То ће бити Перица Курбалија — прозбори Круница.

— Лијепо, лијепо, браћо моја, а ко су дјеверови?

— Ови што држе младе под руку. Мени је Аћим Кнежевић, Јовану његов стричевић, такође Јован Миздрак — рече Круница.

— Ваша је дужност да служите младе — рече поп Букан дјеверима. Они климнуше главом, као да то знају — забога, није им први пут бити у сватовима. Поп Букан настави:

— Добро, добро људи! А ко су вам барјактари?

— Имамо их двојицу, оче Букане, и то: Стеван Дења, звани Ченгија и Лакан Даничић — рече Круница.

— А гдје су им барјак и застава?

— Даћете нам их ви, оче Букане. Барјак са јабуком на врху копља и пијетлом носиће Ченгија, а заставу над младама носиће Лакан — одговори Крајновић.

— Добро, добро кићани сватови, а ко ће бити чауш? Ко ће говорити како се треба владати? Ко ће сваком од њих на кућни праг приковати коњску потковицу — ради берићета?

— То ће бити Никица Курбалија, оче — одреди Крајновић.

— А ко ће бити буклија што послужује сватове?

— То ће бити Стеван Кнежевић, мој рођо — рече Круница.

— А, ха, а ко најбоље позна ове младожење и остале сватове? Ко ће говорити о њима, о њиховој части и честитости?

— Ја ћу бити делибаша, ја! Ако их ја не знам, не зна их нико — сам се јави Миле Видовић.

— Слажете ли се овим приједлогом, младожење? — упита поп Букан.

— Слажемо, оче, слажемо се. То нам је побратим — у један ће глас младожење.

— А ко ће вам бити првенац да пред сватовима води пјесму.

— То ће бити Јован Билчар и Николица Лемић, а сви остали биће сватови. Имају кумови снаге да вас све часте три дана, ако треба — овог ми крста којим се крстим — одрешито прозбори Крајновић . . .

Док је поп Букан са младенцима уписивао почаствоване сватове, гостионичар Јовица Курбалија припремио је испеченог овна као свој дар. Обукао се у свечано одијело и са женом Цвијетом, понајлак, уз Читлук, онако на ражњу — донесоше печеног овна пред цркву. Народ се размаче, а они с њим насред цркве — на углачани мермерни сто. Војвода Марић из Голубића даде буре вина. Врањковићи донеше погаче и со . . .

Маша и Бурђија обукле се баш као да су знале да ће доиста пред олтар. На њима се бијеле, као снијег, пртене кошуље. Прегаче и зубуни пресијавају се од јарких боја. На глави им црвене капе — удаваче. Капе одају дјевичанство. Зато се Маша и Бурђија поносе, као да желе баш то највише да истакну, па весело врте главом. Црвене су им и чарапе — саме су их исплеле, а на ногама још и нови опанци — опутари . . .

На Круници лијепо одијело као да је краљевски син. Само му ивице шајке пресвучене сребром. Њу му је његов отац Лазарина оставио као завјет. Још је као нова, није никад покисла. А и кремењачу му је Лаза-

рина оставио. И она је пресвучена сребром. Стоји запета о греди на тавану. Није је понио. Иначе би жандарми прнули у чабар или брже одјурили низ стијење стрмичког крша. Боље што му није била при руци...

Крајновић изгледа као јунак из косовске битке. На њему свечано одијело, кабаница, беневреци, црвени вунени појас о који је припасао кубуру и нож. Шајтов му набубрио — пун новаца. Обуо вунене чарапе — купио их јуче у Книну, на пазарном дану. Капа шајка нова-новцата као да је тек скројена. Кубуру и шајку пренио му отац, стари Јован Миздрак. Крајновић би се, чини се, свега лишио, па и данашњег года, али кубуре и капе никако. То му је као икона. Чува их и његује на посебном мјесту и служе му само за светковине. А сада му је радост највећа. Вјенчава се по љутом православном обичају и то у осребреном руху. Биће беријета...

Поп Букан младенцима нареди да се узму за руке и да испред олтара оду за сто пун меса, вина, погача и соли стављајући им исплетене круне на главу како би брак био чврст и родан. Тако они три пута са попом обилазе сто пјевајући. Када обиђоше трећи пут, чиме се по обичају вјенчање завршава, поп Букан отпоче светосавску химну:

— Пођте му, Срби, пјесму и утројте...

Пратио га је цио црквени збор, а потом настаде пљесак окупљеног народа и честитања младенцима...

Месо, вино, погаче и со ђаци однесоше у Соколану по наредби попа Букана...

Дан је одмакао, а ноћ стигла на праг. Народ из дальих села почео се разилазити желећи да за ранијега стигне својој кући и настави сутрашњи свакодневни рад. Око двије стотине душа никако се не разилази. Поп Букан је живахнији од осталих. Успио је сајам. Народа је било више него што је очекивао. Извршио је два честита вјенчања. Осјећа да је вјера очврсла.

Имаће шта написати и послати Крчком манастиру и београдској патријаршији. Осјећа да су стрмичка парохија и читав народ силни — да их нико не може узнемирити. Већ је размишљао има ли разлога да ту прву ноћ младенци проведу у Соколани. А и гости ће имати мјеста да под окићеним сводовима вечерају, заиграју и запјевају. А младенци ће на спрату, у засебним собама, провести прву брачну ноћ...

Поп Букан је гладио своју бујну косу и браду — као да се умива. Смишљао је ријечи којима ће се захвалити окупљеном свијету. Што би год рекао, било би мало за честито и поносно држање свих овога светог дана. Зашто их све и сакупи у Соколани, а потом започе говор:

— Честитам вам, народе, на овом величанственом доласку и одзиву, на лијепом људском понашању, на поштовању вјере и братства, на слози и заштити своје постојбине, на слушању благослова, на свему што одржава слогу, а знамо да само слога Србина спашава...

За њим народ понови:

— Само слога Србина спашава!

Поп Букан настави:

— Дабогда се овакви сајмови хиљадили и овако зачињавали склапањем бракова! А сада ко је за пута, сретно му било и беријетно, све до сљедећег Јовањдана. Да се поново видимо живи, здрави и весели. Ко остаје, нек је добродошао. Тако ћемо наставити веселье...

Како није паљена ватра, младе су три пута обишле Соколану са, сада већ, својим мужевима, дјеверовима и осталим сватовима. У том обиласку, чинило им се да их гледају свеци са стакала. За то вријеме, дјевојке испод Врањковца намјестиле су гостинску собу, на средини Соколане. Донесени су столови и столице. Чаршави се бијеле као снијег. На њима постављена вечера, богатија од икад потављене на том мјесту, чак боља

него на њеном отварању, када се у част отварања зграде љепотице биле приредиле велико весеље . . .

Ипак, нису могли сви сјести за столове, већ је народ напољу јео и веселио се испод расцвјеталих липа и големог храста под којим је учитељ Чоко држао говор о цару Душану Силном, а поп Никола Плавшић — проповјед када је умро краљ Петар Мркоњић . . .

Свега народ донио: овчијег, ћурећег, кокошијег и свињског меса, киселог млијека, уштипака. Вино иде у мјешинама, као негдје у букарама. Пије се и лимунада, пиво, троше се слаткиши . . .

Младе су са дјеверовима и стахијом. Они их пазе као очињи вид. Приносе им пиће и јело. Разговарају са њима — мало збиље, мало шале . . .

Док су се сватови веселили и смјештали око столова, попадија, драга и умиљата жена, повела је младе и дјеверове кроз предворје и собе Соколане. Они нису знали чему да се више диве: изрезбареном намјештају, сводовима, лустерима, везиву, сликама или украшеним балконима. Више сваких врата висили су или рогови јелена или глава одстрјељеног орла, или коса, или пуњена вепрова глава. Тако су чисти и свјежи, помислио би човјек да су живи па пркосно стоје као да хоће да кажу како се не плаше, просто изазивају да их човјек опипа . . .

У једној украшеној соби, у правцу Боланце, изложен је штит харамбаше Павасовића, отиснуто стопало кнегиње Јелене, мач хајдука Матоса, сабља Голуба Бабића, мач војводе Мркоњића, извезена слика Косовке дјевојке како поји српске јунаке и ране им вида, изрезбарена слика манастира Крка, манастира Драговић и манастира Крупа, и . . . и . . . и . . . и на једном изрезбареном стубу — потоп на хиљаде мањих и већих људских и животињских глава које траже спас у стаблу . . .

Куд су се год кретали, сијали су крстови, слике битака: на Марици, на Косову, на Чегру . . . Прелазак српске војске преко Албаније, слике Београда, Смедерева, Новог Сада, Карловаца, слика војводе Степе, војводе Мишића, генерала Арачића, мајора Драгутина Гавриловића . . и при самом излазу слика Петра Другог Петровића Његоша. Овдје је атмосфера уливала вјеру и снагу свакоме ко воли свој народ и његову прошлост . . .

У обиласку је попадија отворила врата једне собе. На средини је био намјештен кревет. Под је прекривен кићаним биљцем. Насупрот кревета постављено је огледало, рам му је сав од сребра. Балкон собе сијече у правцу Голубића.

— Ево, у овој соби нека преспавају Маша и Јован — рече попадија.

Друга соба је потпуно истовјетна са претходном, само умјесто огледала и на узглављу кревета налази се слика са више језера. У једном од тих језера купа се манастир Драговић, само му звоник мало извирио изнад површи. У дну другог језера назире се књига Свето писмо . . . У трећем језеру — већа риба гута мању . . . Ову слику даривала је стрмичкој парохији нека пророкиња племена Шарац од Цетинске крајине из сеоца Цивљани . . .

— У овој соби преноћиће Симо и Бурђија. Нека Бог да и једнима и другима берићет и слогу, да породите здраву чељад!

Младе остадоше у својим собама да сачекају своје мужеве. Изабрало их њихово срце и душа поодавно. Ту прву ноћ, тај први додир, жељно су очекивале, али и стрепиле од њега . . .

Младожење заселе са сватовима. Како су један другоме кумови, кроз шалу се часте вином, а од буклије траже месо и погачу, јер није ред да они те вечери нешто ломе.

Поп Букан се осјећа као прави домаћин. Таман да почне вечера, узе букару, усу вино и наздрави:

— Здраво да сте, стари свате, младенци, кумови, стахија, дјеверови, барјактари, чауше, буклије, делибаша, првенци и сви сватови. Наздрављам вам у име Бога, крсне славе и за напредак свете вјере.

— Хвала — одговорише сватови.

— Од вас Бог тражи да се држите његових заповјести, у које вас име и ја молим.

— Држаћемо се, оче Букане — одговорише громко сватови.

— Е, па кад је тако, испијмо ово вино за срећу и благослов наших младенаца, за бољу љетину свима нама, за слогу . . .

— Живјели, Бог дао и вама, оче Букане.

Потом попише сви вино и сједоше.

Сватови још нису ни искапили вино из букара, Круница је намигнуо Ери да засвира, знајући да поп Букан добро заводи пјесму. Развуче Ера далапу. Гану Букана до срца који распали:

— Ој, војводо Синђелићу,
српски сине од Ресаве славне,
Србина си умео заклети
како ваља за слободу мрети . . .

Ој, војводо, ти си пао,
али душман још од тебе стрепи . . .

Сватови прихватили пјесму. Одјекује Соколана као да ће у трену планути. Народ се понапио вина, попових лијепих бесједа, па добио неку чудесну снагу. Сви дишу као једно тијело. Заједно би кренули у понор, и у бој. Само да се нареди, ишао би свако, чак и голорук. Проговориле би кремењаче и кубуре из подрума или са

тавана, зависи гдје их је ко спремио послије преноса од оца или дједе . . .

Дође крај пјесми. Сви гледају у Букана. Он погледа у младожење. Поглед задржа на Крајновићу:

— Е, видите ли, народе, овог нашег Крајновића! Од главе до пете је као Вук Мандушић. Плећат, разборит, арум, правичан. Тако је некад славни Његош описао Мандушића Вука. А знате ли ви ко је био Његош — која је то била премудра глава?

— Црногорски владика — одговорише присутни.

— А знате ли чији је јунак Вук Мандушић?

— Наш, оче Букане! Рођен је у Петровом пољу код Промине, а погинуо бранећи кулу Зечево — рече Круница.

— Јест, богами. Алал ти вјера! Одакле то знаш? — упита поп Букан.

— Размишљао сам и читао о многим стварима. Само није ред да ја поред вас, оче Букане, то на данашњи дан бесједим. Него, оче Букане, баш би било добро да нам о томе свима укратко, или, како хоћете, нашироко приповиједате — подиже Круница попу Букану ненаметљиво, просто га замоли да народ чује коју несвакидашњу паметну ријеч од учене главе.

Тако Круница заметну причу, како би отишао код Бурђије, а његов кум Крајновић код Маше, којима се сваки час одсутности њих двојице отегао као година . . .

Сад су се дјеверови подигли са својих столица и пошли да обаве своју дужност . . .

Спојили су младе и младожење. Оставили их у њиховим собама, угасили лампе — карабитуше, зажелили им много лијепога . . . и сишли за софру.

XIII

Тишина. Као да није свадба. И свирац оставио хармонику на столицу. Само глас попа Букана јасно одзвања:

— Ама, браћо и сестре, дуга је то историја. Изгледа да се о том човјеку никад неће моћи испричати сва истина. Не што нећемо, него што је његова мисао отишла у висине. Само Бог зна све да протумачи што је Његош мислио. Али, ја ћу покушати да вам, ипак, нешто укратко, боље рећи, одшкринем врата о сазнањима учене духовне и свјетовне главе: Петар II Петровић Његош рођен је у Његушима у Црној Гори, од оца Томе и мајке Иване из племена Пророковић на дан 13. новембра 1811. године. Крштено име му је Радивоје, али су га као дјечака звали Раде. Још као дјечак дошао је у Цетињски манастир код свога стрица митрополита Петра II, гдје се описменио. Касније, 1825. године, стриц га је послао у Топлу, крај Херцег Новог, да стекне основна знања код калуђера Јосифа Троповића, учитеља. За годину и по дана, неубичајено је брзо напредовао, а потом дошао на Цетиње...

Е, сада је требало да добије нова знања. Од кога? Од Симе Милутиновића-Сарајлије, књижевника, који је био секретар митрополита Петра Првог. А тај Симо је дошао са Лајпцишког универзитета. Био је доиста пун искуства и знања. Стекао га је мукотрпним радом

и дружењем са њемачким и другим књижевницима. Човјек широких видика . . .

Као снажна и образована личност, Симо је у Његошу умио да пробуди склоност и љубав према литератури, посебно из античке митологије и књижевности и покренуо млађог Његоша на стваралачки рад . . .

Није требало много напора књижевнику Сими Милутиновићу да на Његоша пренесе знање из простог разлога што је Његош упијао све оно што му се говорило, а и сам расуђивао и доста свога филозофског размишљања и погледа уносио у оно што је научио . . .

А ми сада знамо да је Његош премашио свога учитеља. У каснијем времену Његош је једно своје дјело, „Луча микрокозма", посветио Сими Милутиновићу. У пјесми „Спровод Симе Милутиновића", опраштајући се од свог учитеља, каже:

„Ја сам теби много дужан . . .
Ти м' уведе поглед први у зрачнијем просторима,
у којим се звијезде тиње и шетају хоровима . . ."

Његошев стриц (13/30 октобра 1830 год.) тестаментом, који је по његовом диктату забиљежио Симо Милутиновић, одредио је себи за насљедника свога синовца. Дио тестамента који се односи на ово питање дословно гласи: „. . . А ја на моје мјесто насљедником, управитељем и чувателем од свега мојега и црквенога чиним и остављам синовца мојега Рада Томова Петровића, у којега се надам да ће бити човјек од посла и разума . . ."

Сигурно је да је ову одлуку Петар Први донио још много прије, када је свог синовца узео себи и повео бригу о његовом школовању . . .

Пошто су народни и црквени представници потврдили тестамент (20 октобра /1. новембра/ 1930) Радивоје Петровић постао је господар Црне Горе. Истог дана се закалуђерио добивши монашко име Петар. Обред монашког пострига над њим извршио је острошки архимандрит Јосиф Павичевић. Само, он се почео служити именом Петар послије рукоположења за јермонаха. Произведен је за архимандрита 31. јануара 1931. године. Овај обред над њим извршио је призренски владика Ананије у манастиру Кому на истоименом острву у Скадарском језеру . . .

И тако, народе, да прескочим многе ствари, јер би нас прича о Његошу одвела далеко. Само да вам и ово кажем: док је у каснијем времену Петар II Петровић Његош био заузет сукобима са херцеговачким Турцима, док се налазио с војском на Грахову у септембру 1843, скадарски везир је наредио својој војсци да заузме црногорска острва у Скадарском језеру, Врањину и Лесандро. На Лесандру је Његош подигао био тврђаву и бранио је посадом. Изгубио је та острва и много је за њима жалио до краја живота, јер их није могао нити повратити, нити прегорјети. Тако и сада народ говори: „Изгорио као владика за Лесандром . . ."

Те године многе породице побјегоше испред ножа и доселише се на ову Тромеђу. Населише се у ове просторе, а садашње Босанско Грахово доби име од досељеног народа по оном из Црне Горе, одакле их донесоше врани коњи . . .

Зато, браћо и сестре, морамо бити спремни на све. Ево сад се веселимо — сутра, Бог зна шта нас очекује, опет нас неко може потјерати. А куда би смо одавде одјахали? Никуда. Зар напуштати кости предједовске? Зар се о њих окаљати? Никако не смијемо то дозволити. Недајмо наше гнијездо. Недајмо никоме да нам птићима крила поломи . . .

Морам вам на жалост, много тога прескочити и још нешто рећи, што је веома важно, а везано је за ово храпаво тле. Видите, већ наредних година, 1844, 1846 и 1847, Његош путује у Трст и Беч. На повратку из Беча, чекајући лађу која је из Трста до Котора пловила само једном мјесечно, искористио је да поће до Венеције

и затражи војну помоћ да би повратио изгубљена острва, а и због исписивања података из старог млетачког архива који су се односили на Црну Гору и Шћепана Малог . . .

Његош је овом приликом у Бечу штампао своје најбоље дјело „Горски вијенац", половином фебруара 1847. године.

Приликом истраживања списа Његош се срео са многим умним главама са овог нашег чемерног подручја православне Далмације: Јеротијем Мутибарићем — епископом, Атанасијем Чулићем — јермонахом, и професором клирикалне школе — каснијим архимандритом манастира Крупа и Стефаном Кнежевићем — архимандритом манастира Крка, каснијим далматинским епископом.

Његош се много интересовао за своју браћу, за своју вјеру, и замолио епископа Мутибарића да му о броју православних вјерника нешто више каже . . .

Мутибарић је то препустио Стефану Кнежевићу који је све вријеме службовања провео у Далмацији, а Мутибарић тек био дошао из Бачке.

Стефан му је углавном рекао слиједеће:

— Оно што би вам се, преосвећени, могло рећи то је, да је, по званичној статистици, прошле, 1846. године у Далмацији било 878 унијата, и то: у дрнишкој општини 694, врличкој 148, книнској 33, макарској 2 и задарској један, а православних 79770. Ово је у Бечу потврђено приликом донашења државног устава. Сада радимо на томе сви, а поглавито епископ Мутибарић, да ове цифре искористимо за нашу вјеру и цркву . . .

Двије стотине педесет шест унијата, након лијепе бесједе епископа Мутибарића, у дрнишкој општини, моли у Бечу да им се допусти повратак у своју прећашњу православну вјеру, колико се сјећам, на слиједећи начин:

„Док се милиони вјерних поданика аустријских радују и веселе поради добивене од предоброга цесара драгоцјене уставне слободе, ми доље назначени, исто тако вјерни поданици Његови, ронимо горке сузе од претешке жалости и невоље, видећи да оно што је свијетли цесар милостиво удијелио свима уопште народима његовим, нама се биједнима под којекаквим лажним изговорима исте слободе једнако ускраћују. А то је слобода савјести коју је разглашени устав сваком грађанину и аустријском поданику свечано зајамчио. Још прије неколико година, када је онакав дух језуитизма у покојном гувернатору Лилијенбергу стекао себи најговорљивијег пријатеља, и кад овај силовит човјек бјеше тврдо одлучио да Далматинце источнога закона лиши оне ствари која је човјеку најсвјетлија, то јест религије, тада смо се ми, биједни и невољни, дали преварити, не могавши као прости људи проникнути у опаке намјере наших непријатеља. Под лажним увјеравањем да закон који нам наметаше ови нови апостоли смутње и несклада јест исти онај у коме смо рођени, упадосмо у заплете и запете нам засједе. Али за нашу срећу, нико то не учини из правог увјерења и чисте наклоности, него што су неки од нас подмићени новцем, други обећањем какве милости од цесара, трећи претњама или обећањем да ће се ослободити од тамнице за учињену какву малу кривицу. То је славни почетак несретне уније у Далмацији, а њени плодови нису могли дуго изостати јер, умјесто братске слоге и праве хришћанске љубави, уради нам унија мржњу, посија немир у кућама, завади мужа са женом, оца са дјецом, упропасти толике породице због утамничења њихових старјешина, све то ни за што друго, већ зато што су жељели остати вјерни својој првобитној вјери. Унија је улила велико неповјерење према влади у осамдесет хиљада православних Далматинаца који, видећи како се с црквом њиховом поступа, и то од истих оних

који настоје да буде мира и слоге, морали су подозрјети владу и сматрати је за непријатеља вјере своје. Све те смијешне игре од стране прикривеног језуитизма и све оне друге жртве уродиле су само тим да се свега четири стотине особа потписало за унију, између којих већи дио и данас се непрестано тужи на превару. Нити хоће шта да зна од тог новог закона. Да ли је вриједно било, Ваше Величанство, саградити о државном трошку за ту шаку преварених људи три велике цркве и уз њих куће за пребивање пароха? Је ли вриједно и политично, кад је царевина презадужена, а народ у великој оскудици, да се плаћају из државне благајне унијатски свештеници и учитељи?

Ми смо се још на почетку жалили на учињену неправду преко наших бивших епископа Рајачића и Живковића, а и непосредно влади, и свагда нашу чврсту одлуку исказивали да желимо ми и дјеца наша остати они исти што смо и раније били, то јест православне несједињене цркве синови, и молили смо да нам буде допуштено повратити се у стару вјеру у којој смо се родили и у којој желимо умријети. Али све те праведне и пуне понизности прошње наше знадоше наши непријатељи свагда осујетити, тако да се ево и до данашњег дана ми налазимо без исповједи и без сваке духовне утјехе.

Сада, кад по милости царској сви многобројни народи уживају потпуну слободу вјере, ми доље именовани желимо под крило и одбрану Ваше преузвишености са молбом, да издате одлучну наредбу да, као што заповиједа и премилостиви цар наш, никакве нам запреке не чине повратку нашем у њедра старе наше Цркве несједињене од које се у срцу ми нисмо никада отцијепили. Ми желимо овај повратак у стару цркву учинити без икавог ходања к унијатским свештеницима јер би то нашим противницима само жељену згоду дало да нас опет, као и до сада, киње и муче, него молимо да се православним паросима нареди да нас од сада сматрају за своје духовне овце и да нам пружају сваку духовну утјеху.

Нешто касније, објављен је царски патент, по којем се православна вјера признаје равноправном свима осталима, у аустријској монархији, законом признатим вјероисповјестима. Преварени православци су се почели враћати у своју вјеру . . .

А ми знамо да је првих девет вијекова православна вјера била слободна у Далмацији. Послије тога почињу гонити ту вјеру и до краја дванаестог вијека успјели су били у томе да су православну вјеру исповиједале неколике грчке колоније са неколико хиљада душа. И вјероватно би силници успјели били истријебити из Далмације и те грчке колоније, те искорјенити је сасвим из ове земље православне да није Божији промисао послао Србе у Далмацију да је сачувају. Брзо насељавање Срба учинило је да се православна вјера нагло развије и изгледи су били да ће она завладати у свој овој земљи . . .

* * *

Велики пријатељи и познаваоци духа и даха свога народа завршили су разговор и вратили се у своје земље на своје тешке послове и добробит и напредак свога народа и своје вјере . . .

Лађа је упловила у задарску луку. Ту су се пријатељи растали. Дуго су сви са обале махали Његошу а и он њима, док се лађа није отиснула за пучину . . .

Ето, народе, наш велики и мудри Његош, сазнавши од својих пријатеља за многе знане и незнане јунаке са крша Далмације, у своје мисли узидао је и великог далматинског војводу Мандушића Вука. А ја вјерујем да и нисте знали, изузев младожење Крунице, да славни Мандушић Вук, омиљен и много опјеван у

народу, уопште није био из Црне Горе, већ са овог нашег тла, тла Далмације, и да је погинуо у борби с Турцима код куле Зечево, на путу између Рошког слапа на Крки и Беврсака 31. јула 1648. године у јеку кандијског рата (1645—1669) између Млетака и Турске.

Да, али Његош и не би био Велики Његош да читав народ на подручју православне Далмације није сматрао и својим народом, а поготово јунаке који су остављали дубок траг у сјећању свога народа . . .

Радо је Његош ишао на узвишену Ловћен-планину, одакле је посматрао и замишљао како види сву своју православну браћу од Црне Горе преко Херцеговине и Далматинске загоре до најудаљенијег мјеста Лике, Кордуна, Баније и Босанске Крајине. Могуће је да је замишљао: „Ех, да је то све Црна Гора!" рачунајући на исте обичаје, традицију, чојство и јунаштво и православну вјеру . . .

Камо лијепе среће да су се његови видици по народу бар мало разлили!

* * *

Него, браћо и сестре, само се сложно кућа, држава и вјера ствара и одржава. Јер ако тога нема и не буде слоге међу нама, видјећете да ћемо ископнити и ми и наше мудре главе. Разне „мубере" истиснуће наше вјековне учитеље из свих списа, а ми ћемо бити њихова стада . . .

Промаче вријеме к'о ударац длана о длан док је поп Букан држао бесједу својим гостима те несвакидашње ноћи. Држао их је на окупу као пилиће. Нико није ни једну ријеч изустио док је он низао ријечи загонетно и достојне поштовања.
Као да је народ омађијао. Гледају у њега просто забезекнути, непомични — као да је молитвени дан . . .

Младенци су већ поодавно на својим чаршавима ковали нови живот . . .

Пошто су пијетли најавили зору, младе су на балконе изнијеле своје чаршаве покапане крви девичанском . . .

Ова ноћ, препуна чежње и наде, упила је у себе прошлост и будућност. Она је велика успомена и опомена на све што се доживјело, преживјело и надживјело . . .

Њих четворо сишло је међу званице раног јутра под руку са новим жељама у завежљају будућег времена. Ова ноћ им је прошла брже од било које до тада. Она и љубав заједно су чекали свој тренутак и провели га у тишини. Бутња им је подарила те ноћи сву љепоту девичанства. Маша и Крајновић постали су једна грана борова у смоли, Бурђија и Круница једна кап ухваћеног потока . . .

Заклели су се да ће људскост тећи кроз њихова тела од тада до гроба . . .

XIV

Тако су дан и ноћ прошли, најпре узбуркани, потом сватовски урешени . . .

Од тада је почела тећи нова будућност Крајновића и Маше. Дани су вртоглаво одмицали. Времена за предах није било. Нарочито у доба пољских радова. а напосе при смиривању жита. Тада и Бог опрашта рад свецом и недјељом, јер је жито господар и Богу и народу . . .

Држала је Маша плуг у бразди . . . Везивала снопове жита . . . Тјерала коње у вршају. Ништа јој није било тешко. Напротив, веселила се сваком добро обављеном послу. Радити поред Крајновића није било лако. Нагао је. Ни воду не би пила док он не зажедни. Трпјела је Маша врућину и зној и Крајновићеву галаму, брештимање и све друго што би на њу изручио приликом невјештог придржавања коња, плуга, ужета или бремзања запреге. Рачунала је да јој је Бог дао и зној и муку. У трпљењу је одрасла, а кад погледа око себе, види да код другог свијета није ништа боље . . .

Прође неколико мјесеци, на Маши се ништа не примјећује. Не буја. А Маша млада, једра, сита и жели дијете. Њено тијело, к'о напукла земља што тражи кишу, очекује род у струку и класу. Груди јој набрекле. Чекају да из њих млијеко кане у уста новорођенчета . . .

Почела се плашити себе. А и шта ће јој Крајновић рећи? Забога, требало се већ у њеној утроби зачети. Да је среће, већ је могло и оживјети. Неки пут је Машу спопадао бијес. Замишљала је како није згазила ни црва ни мрава, па ако има Божије правде, онда би је баш она заслужила . . .

— Нећу, ваљда, завршити као моја сестра Марица! Боље би било објесити се него остати без рода и порода. Колико због мене, још више због Крајновића. Како силни Крајновић да буде без насљедника? Како да се кућа затре, а кућена је толико и толико година! Зар да у аптовину зарасте? О, Боже милостиви, зар да ја прекинем лозу родиљу у кући Крајновића . . .

Одједном се Маша прене па замисли како је једна жена у Голубићу родила након петнаест година живота у браку. Охрабри се па ће поново сама себи:

— Само ако Крајновић не буде напрешит, бићу стрпљива док се може трпјети. А ако Бог одреди да нема ништа од тога, онда нека ми и душу узме . . .

Маша је недјељама и мјесецима размишљала о својој судбини. Уздала се у божију милост и чекала . . .

* * *

На окопавању кукруза у подворници, суботњег дана, сакупила Маша мобу. Двадесетак жена-копачица окопавало је, кикотале се. По сваком „истјераном" ретку сјеле би и запјевале. Маши се није пјевало. Мало-помало одлазила је у оближње врбе и ракиту.

Њена кума Бурђија, већ увелико бременита, дошла јој у помоћ. Ако ништа друго, бар да копачицама донесе јело у подворницу. Невесела Маша пожалила се својој кући како још нема ништа од зачећа, како је та силна мора и у сну прогони . . .

— Добро, кума Машо, мораш бити стрпљива, биће. А што си данас тако јогунаста? Не даш се скрасити. Све вријеме јурцаш у врбак. Шта те тамо тјера?

— Ама, кумо, ево већ неки дан како ми се само повраћа и, да извинеш, стално ме тјера на пишање. Вјероватно, како сам уморна од свега, не једе ми се . . . Не знам шта ми је и шта да радим?

Бурђија се од свег срца насмија и кроз смијех пољуби куму Машу па јој, како је то само она умјела, сликовито рече:

— Нека буде чедо мушко.

Звaћемо га силни Душко!

. . . Тако је и било. Маша је занијела. Све јој је одједном постало лијепо. Скоро цио мјесец дана није вјеровала, а онда је отишла у цркву и цјеливала слику Богородице замишљајући како се она смиловала и подарила јој зачеће, молила јој се:

— Само сада, мила мајко, преклињем те да га до краја донесем. Сјети се како си и ти то жељела, сјети се те неизмјерне љепоте и радости.

Склопљених руку стајала је Маша, као укопана близу олтара за којим се прије неки мјесец вјенчала, а сада упрла у очи мајку Богородицу и не трепће — даље молећи за пород:

— Мајко, да ли ћу доиста родити, и задојити чедо овим својим дојкама . . .?

Од цркве до куће Маша је полако ишла путем, чувајући се као кад носи пуну букару варенике, и чува да се не пролије. Очи јој се испуниле блаженством. Одише љупкошћу свим својим бићем.

Сусрећу је комшинице:

— О, Машо, ето си ко ласта, весела. 'Оће л' бити берићета?

— Хоће, хоће, даће Бог! Отежала сам. Пламтим. Топим се од милине.

— Шта ће, мученица? — рекоше жене кад се Маша мало удаљила. А она, пратећи сваки миг њихов и сумњу, прозбори гласно и јасно:

— Не, не, нисам ја мученица! Ја сам сада светац са копљем у срцу и анђелом у стомаку што тананим корацима по пужевој путањи сигурно отварам пут у будућност. Даће Бог па ће се колијевка њихати у Крајновића. Родићу наше заједничко чедо или од насљедства или од удаје. Нека буде здраво, није важно шта ће се родити...

Чим дођем кући, запјеваћу своме Крајновићу. Знам да ни њему није право што сам ових дана била нерасположена... Време је да му запјевам под срцем. Долазим му као пуни мјесец. И њега и мене су научила ова огољела брда да тмину љубављу раздањујемо.

И тако, нешто у размишљању, нешто у наглас говорењу, Маши је вријеме брзо протекло, па као да се изненади кад се већ нађе на кућном прагу. Крајновић је дочека:

— О, ево моје голубице! Јеси ли уморна од пута? Шта има новог у цркви? Јеси ли нешто осјетила кад си се молила богородици? Шта ти је рекла?

Тако Крајновић сриче нешто из шале, а нешто из збиље.

Маша умиљато погледа у Крајновића. Кренуше јој сузе радоснице. А онда тихо и весело проговори:

— Е, мој Крајновићу, Бог је рекао да нас двоје будемо једно стабло. Носим твоје дијете у своме трбуху. Наше се сјенке не одвајају нити ће се одвојити. Наша су тијела чиста. Она се купају у чистом зраку. Него, узми букару и наточи је чистим вином, позови кумове да залију. Наш дан се, ево, расвјетлио. Ово јутро говори да нам је постеља родна као вино. Осјећам то својим мирисом и дахом. Дух нас је спојио и оборио у башту цвијећа. Замишљам да зумбул у њему вијори. Сада треба да будемо покорни и Богу и природи, да ово вријеме које тече донесе наравно чељаде. А то можемо само у слози и љубави...

Слуша Крајновић. Разњежио се. Срећи нема краја. Једном руком је загрлио, а другом јој милује плетенице. Очи му пуне ватре. По челу грашке зноја. Гледа у Машу као у икону, па ће опет:

— Вала, моја голубице, не знам са чим да те упоредим — са житом или цвијећем? У мојим очима, као у мору, развијају се плиме и осеке. Нико их никад није могао смирити. Једино их ти смириш као да си анђео кога је мени Бог послао. Зебњом сам пратио твој одлазак у цркву. Замишљао сам: Ех, да могу својим очима да ти освијетлим пут којим одлазиш! Не само што си голубица, него и звијезда. Моја звијезда падалица коју сам дочекао на груди своје. Чекао сам твој повратак као прољеће што вапи за сунцем. У моје жиле гвокот уселио. Потреси ме саплићу. Чекам те као птицу у лету. Ево дошла си да све што имам вјечно заробиш. Што сам желио — то сам и добио...

* * *

А онда Крајновић пошао по кумове. Желио је да их обавијести о лијепом тренутку, о угодности што протиче милином у кући Крајновића...

Док је пролазио уз њиву подворницу, са цесте која води пут Грахова, до његових ушију допре лелек и запомагање. Пожурио је. Испред куће свога кума Крунице застао је, ослонио о смокву и ослушнуо. Бурђија и Симо плакали су наизмјенично дозивајући Бога у помоћ. Гушили се у сузама...

Крајновић је помишљао да се врати, али, забога, шта би Маши у повратку рекао? Не зна због чега ова кукњава. Стално су весели били — сада плачу. Треба ли им помоћи? Морам ићи. И направи два-три корака. Одшкрину врата и уђе:

— Помаже Бог, кумови!

— Бог ти помогао, куме! Кад нама одмаже, нека теби помогне. И не дао Бог да се иком деси што и

нама. — Тако Круница са узглавнице кревета, а Бурђија лежећи на сламњачи, дочекаше Крајновића.

— Ама, о чему се ради?

— Отишло, куме, отишло оно што смо чекали. Прије неки дан Бурђија поранила да донесе дрва из Стражбенице. Превише грана упртила, а још уз то прегазила Мрачај-воду. Ти добро знаш како је та вода ледена. Пала је у њу, прехладила се и . . . Оде, мој куме, моја прва радост . . .

Онда Бурђија запомага:

— Оде моја младост завијена у црне дане! Враг ме нанесе у Стражбеницу. Слутила сам црне мисли и дослутила како мутна вода односи мене и Симу и како ми се одрања утроба у провалију. О, изгубљена моја радости! Тешко мени на овој црној земљи за тобом! О, мој очињи виде . . .

Застаде мало, одухну, па даље настави, као да разговара са мртворођенчетом:

— Разбише се моји снови, разби се моја срећа! Бура спали моју кућу! У црно је зави. О, како сам јадна и чемерна! Зар на првом кораку да посрне моја будућност! О, Боже, врати ми самопоуздање и услиши срећу. Не знам у чему да је тражим, него у роду и породу. Зашто, зашто баш мени? Зашто баш моју срећу и кућу да шибају љути и мртви вјетрови? Да ли ће бити и бијелих дана у моме животу? Осјећам да ми сада дани узалуд пролазе . . .

Чим се подигнем, морам запалити свијеће за мртве и живе. И за себе ћу свијећу запалити. Она би требало понајбоље да икри. Не вјерујем да ће је икаква јачина вјетра угасити . . . Ох, Боже, жалим саму себе, а то је најгоре. О, земљо, проломи се да скочим у твоје дубине! О, Боже, прими моју душу . . .

Нашао се Крајновић између своје радости и кумовске туге. Скоро до попасног доба слушао је кукњаву кумова. Ни једну ријеч није прословио. Размишљао је како да ублажи кумовску тугу и бол.

— Видим, драги кумови, да вам је тешко и претешко. Ја сам дошао да вам саопштим своју радост — да је Маша након дужег времена затруднила, и она ме послала да вас позовем на ручак и вино. Због тога дођох, а оно, ево — наиђох на вашу тугу. Изгледа да је у божијој моћи: чим једно оживи — друго увене. То се не може лако објаснити, али је једно сигурно — да изненађења покрећу све, па и људе. Страх да се нешто не деси баш погоди у срце, у саму душу. Тако се ово наше успаничење припрема да касније оствари нешто добро. Послије кише долази сунце. Дајте, Бога вам, мислите на будућност! Тек је пред нама свима живот. Биће берићета! И Бог користи вријеме помоћи. Смиловаће се он. Даће он на вољу свима .Биће рода и пород! Једно се одлило, друго ће се долити. Нека се на овом заврши! И док вам ово причам душа ми се стеже, а срце камени. Али док је год душе у нама, у нашој свакодневници, биће и губљења и добијања, успона и падова. Хтјели или не, морамо дићи главу горе . . . Због, доћи ћу ја опет!

Вратио се Крајновић кући. Уморан и блијед. Нашао Машу веселу.

— Хоће ли доћи кумови?

— Неће, Машо.

— А што Јоване, куку ти се мени, да се није нешто ружно догодило?

— Јесте, Машо, отишло им дијете на онај свијет.

— Шта кажеш, куку Маши црној кукавици, како?

— Ама . . . Пусти то, боље да не знаш!

Загрлише се и заплакаше, а онда ће Крајновић:

— Шта је суђено — суђено, моја Машо! Шта ће бити — биће. Од плакања нема вајде. Још су млади, имаћемо кумчића, и ха. Разгали Крајновић Машу да се не би превише узбудила, јер је и раније знао из

приче материне да се трудна жена не смије много веселити нити туговати . . .

Али Маша поче да јеца. Нагло се стеже, прекрсти руке, па процвиле и поче Крајновића преклињати да је поведе до њене куме. Крајновић је покушавао на све начине да уразуми своју Машу да не иде, да ће све доћи на своје мјесто, да се кума Бурђија сасвим добро осјећа. Што ју је Крајновић више убјеђивао да остане код куће, то је Маши навирала већа и већа жеља да види своју куму . . .

И кренули су истим путем којим је Крајновић малочас дошао. Крајновић је пазио Машу као кап воде на длану. Застали су тек пред самом кућом, код оне исте смокве. Шаров је нагло злајао, а онда умиљато почео да маше репом. И он је већ препознавао кумове . . .

Бурђији је понестајало гласа. Чуло се како изнемогло и жалостиво цвили. Маши је кумино цвиљење наврло у њедра. Нагло је коракнула и већ је, скупа са Крајновићем била пред вратима. Отворила их и назвала:

— Помаже Бог, кумови!

— Бог вам дао сваку срећу и весеље, али не као нама.

— Ајте, 'ајте, немојте се обесхрабривати, биће берићета, још сте млади . . .

Бурђија је, сада, била присебнија;

— Мртво моје првенце. Сада би као мače мјаукало. Бацакало би се ножицама и ручицама. Образи би му били умазани . . .

Тако су кумови сву ноћ пресједили. Туговали за отишлим првенцем, све док сузе нису усахле, а очи почеле блаже гледати и усне подрхтавати . . .

Дочекали су зору савијени у клупко. Магла се винула уз Дерала. Од Јелина поља нагло се зацрвенило и потом изгријало сунце.

Бурђија се, по свом обичају — кад сунце изгрије, покушавала окретати у правцу сунца које је кроз мали прозорчић приземне кућице просто миловало својим зрацима. Давало јој снагу. Зачуо се цик звона. Она проговори:

— Па, кумови, данас је недјеља.

Хтједе подићи руку да се прекрсти. Није имала снаге већ је само успјела тројство направити. Хтјела је Бурђија устати, али не могаше. Мало се придигла, али је кума-Маша натјерала поново у кревет:

— 'Ајде, сиња кукавице, не јуначи се! Кад би се имала нашто погледати, рођена моја! Та боље су отишле на онај свијет. Лези, јадна не била, све ћу ти ја поспремити!

Умила и очешљала Маша Бурђију, разјарила штувицу. Скувала пилећу јуху, месо испекла, краву напојила, покидала ћубар и избацила у котарину . . .

Бурђија с кревета гледа Машу:

— Ето шта значи кумство! Дошла бременита. Своју кућу оставила — да ме утјеши, да ме разабере у невољи и да ми помогне. Алал јој вјера . . .

Одједном Маша угледа: Бурђија се загрцнула, почела да зијева као птић. Жели нешто рећи, а не може:

— А-а-а . . . Подигла се Бурђија на узглавницу кревета. Држи се на лактовима. Очи јој се искосиле, кочи се.

— Ти, кумо, бунцаш, видим ја. Зовеш Арсенија. Да си ти жива и здрава, његова се душа игра са душом мога ћаће, старог Дондура. Нема Арсенија. Шта се губиш . . .

Узе мало воде и пљусну по Бурђијином челу, потом јој истрља слепоочнице и вратне жиле. Поврати је из бунила.

— Господе Боже, шта се ово дешава?

Тројством се три пута прекрстила и Маши, која је савијена над њом, почела говорити:

— Е, моја Машо, кумо моја! Свом својом душом и тијелом жељела сам то дијете. Малочас сам сањала како сам узела сјекиру па тучем ђавола како сам му врат пресјекла.

— А је ли му крв пошла? — убаци Маша.

— Као Мрачај вода је текла, кумо моја!

— То је на радост. Сљедећа ће бити берићетна, туго моја — изусти Маша . . .

И тако су куме дуго разговарале, Бурђија је појела јуху. Окријепила се. Подигла се и пошла у шетњу са Машом према Грабу. Цвјетна недјеља бјеше, па Граб учитељи и попови са ђацима окитили сваком врстом цвијећа . . .

Бурђија је на главу ставила црну мараму. Ниско је навукла на очи и стиснутих усана корачала. Комшинице које би је видјеле у пролазу су говориле:

— Није то, ваљда, Бурђија? Гдје би се она раније придигла!

Загледале се и препознавале њено лице. Али, како забога, је ли могуће? Све им се чини — да им се привиђа. Да нису у Соколани на зидовима или стаклу видјеле ову црну жену болног изгледа? . . .

И свим комшиницама постала је мила и још дража као да им је благост унијела у кућу. Све су се дивиле њеној храбрости и њеном држању. А она, у тој муци, стиснутих зуба, почела срицати стихове:

— Докле гора зазелени
и мој Симо дође к мени,
у Стрмици поред Книна
родиће му Бука сина . . .
. . . Чет'ри кћери, чет'ри сина
у Крунице — у Србина.

Буди Бог с њом, као да је пророкиња била . . .

XV

И тако дан за даном, недјеља за недјељом мјесец по мјесец прође. Маши стомак до зуба . . .

Дошла Света недјеља, сајмени дан у Оћестову, родном сеоцу Стефана Кнежевића, негдашњег епископа православне Далмације.

Крајновић и Маша одлучили да иду на светковину. Успут ће свратити по Марицу, Машину старију сестру. Маша је Крајновићу говорила:

— Ред је, Јоване, да с нама и Марица крене. Сестра ми је. Знаш и сам да воли сајмове . . .

Упрегао Крајновић коње. Кола очистио, као да ће у сватове. Поранио је да без журбе, понајлак, стигну до Голубића па до Жагровића. И тако би . . .

На улазу у Жагровић Марица замоли да најприје оду до мале црквице Светиње.

— Ма, Јоване, нека Марица иде сама. Идемо ми, доћи ће она брзо. Није то далеко — рече Маша Крајновићу.

То је био ранији договор сестара, како би се Марица издвојила, отишла до Светиње и помолила се.

. . . Прилази Марица Светињи храму у коме је, по народној легенди, сахрањена кнегиња Јелена Шубић, сестра цара Душана.

Узгалачила Марица и травежу и сукњу и котул. Опанке држи у руци и гази преко Радљевца воде. Прегази је. Нешто је снажно, јаче од ње, вуче тој Свети-

њи. Иде она тако сваке године па неће ни ову да пропусти.

Радљевац надошао послије кишних оборина. Доста нероткиња пришло и одустало га газити или препливати. Марица га прегази. Оде путељком Светињи.

Стално је рачунала да је млађа и да треба да роди . . . Бог ни да чује. Она се не мири ни са собом ни са Богом. Хоће и хоће . . .

Ушла је у подножје храма. У сва три извора ставила по један новчић и зажељела — да роди. Пила воду и молила се Богу за милост . . .

Жубори вода леденија од леда у Радљевачком камењару испод Светиње. Никакве бујице и кише не могу помутити њену бистрину . . .

Марица је скинула котул и травежу. Испуњавајући народно вјеровање, оставила их на оближњи грм да их духови у неко вријеме, по божијој вољи, однесу на прочишћавање, а да јој донесу пород . . .

Њена мисао попут жубора воде између двије врлети одлази у висине да тражи милост, а затим се враћа земљици шкртици, разбијајући се капи у жедном кршу, понирући до морских дубина тражећи тамо смирај.

Њена невоља налази се у скрштеним рукама усамљеним и урезаним у памет. Та нелагодност претвара је у напуштени камен, у напуштени дом који се руши сам од себе, а руши се зато што у њему нема живог чељадета. Марица се руши што у њој нема зачећа које ће је касније предати другима, пренијети је у будућност . . .

И тако Марица без котула и траваже дође у горњи дио манастира Светиње. На једној страни зида угледа икону Богородице, на другој страни — слику кнегиње Јелене. Сину јој кроз главу прича како је Јелена за вријеме сваког боравка у Книнској крајини свраћала у Светињу и молила Бога, за све нероткиње, да

им подари моћ рађања како би њена православна земља и вјера имала више копљаника за одбрану српске царевине . . .

Стала је Марица као укопана пред ликом Богородице чија је глава приклоњена дјетету које јој сједи на десној руци. Лијеву руку издигла у висину груди. Обучена у црвенкастоцрни огртач. Дијете се приљубило уз Богородицу као пијавица, објема је рукама загрлило.

Богородичино одијело испресијецано је златним линијама, босонога је као Христ, са испуцалим петама . . .

Тако је Марица, загледана у двије иконе, прекрштених руку, дуго срицала своју молитву, а онда натрашке полако узмицала док се сасвим није удаљила из Светиње. Поново се пред прагом тог нероткињског храма прекрстила и пошла у Оћестово. Хитајући преко страна, стално се обазирала на Светињу. Изнад ње је јато голубова прелијетало висове у правцу Цетинске крајине. Она их је пратила погледом све док се јато није изгубило у плаветнилу неба. Корак по корак, нога за ногом и Марица је приспјела цркви Свете недјеље.

Крајновић и Маша се обрадоваше видјевши Марицу како се пробија кроз народ окупљен светковином. Она је чвршће газила него икад до тада. Од журбе се уморила. На лицу јој грашци зноја . . .

— Гдје си сестро божија ми излудисмо чекајући те. Помишљали смо да те није мутни Радљевац однио. Још нисмо у цркву ушли, све рачунамо: сад ће, сад ће, па да заједно уђемо онако како сестрама приличи. Заједно смо пошле, заједно се треба и вратити и заједно Богу молити — рече Маша.

— Лако је теби, сестро, говорити кад ти је стомак до зуба! Ти ћеш се одужити и Богу и народу и овој

земљи, и својој вјери за коју се света кнегиња молила — одговори Марица.

Крајновић их узе обје под руке и тако утроје дођоше пред свод цркве, прекрстише се и уђоше у богомољу. Са запаљеним свијећама пришли су олтару. На видном мјесту изнад олтара Крајновић је запазио летописно, ћирилицом исписану поруку епископа православне Далмације Стефана Кнежевића:

— Отишао сам у манастир Крка, нејак — у шестој години, од моје родне куће из села Оћестова, о трошку и настојањем многозаслужног и незаборављеног стрица Викентија Кнежевића. Школован и на добри пут и народну српску свијест напућен. Нити сам о трошку сиромашних родитеља уздигнут, нити што од очинства стварно примио нити уживао; штавише, уздигао сам, школовао и ухљебио о мом трошку пет синоваца без најмање помоћи њихових родитеља. Ево сада располажем иметком на корист мога народа српско-далматинског . . .

— Остављам мом постригу манастиру Крки 1000 (хиљаду) форинти за парастосе и помене; остављам манастиру и моје архијерејске одежде и велику икону св. Архистратига Михаила.

— Остављам хиљаду форинти за народну српску школу у Оћестову или за потребе те школе или као малу стипендију за гимназију или учитељиште приправника из мога рода и племена Кнежевића-Вукобрата или из села Оћестова.

— Остављам хиљаду форинти да се интерес годишње даје једној сиромашној дјевојци-удавачи из Оћестова која буде знала читати и писати српски — ћирилицом . . .

— Библиотеку поклањам Богословији у Задру.

— Остављам манастиру Крки стотину форинти, којим новцем добро да напоји оне који буду носили моје тљене остатке од Кистања до манастира и који

ће у дужности бити — пратити ме пјевањем. Уз ово дајем још стотину форинти да се употријебе на обилато гошћење народа . . .

— Будући да никад у моме животу штедљив до среброљубља нисам био, а ни потрошан до раскошја, то, осим ове наведене расположиве главнице, у готовости и немам више оставити. Што се нађе послије обављеног погреба и одређених фундација, то да се присједини мојој заклади за умни развитак, срећу и напредак милог ми српског рода у Далмацији, кога сам најврућње љубио, која ме љубав прати у гроб и коју ћу с ону страну гроба задржати . . .

— Тврдо вјерујем и уздам се да је у Божијој књизи написана срећа и напредак и вечност патничком народу српском у мом отачеству — Далмацији . . .

Тако је владика Стефан Кнежевић у четрнаест посебних тачака његових жеља и аманета оставио тестамент. А у народу се још причало како је сахрана обављена:

Гологлави старци носили су ковчег низ страну од Кистања к манастиру Крка. Жене у народној ношњи пратиле су га уз пјевање српских народних пјесама. Тако су уз пјесме и сузе сахранили свог љубљеног владику и великог добротвора.

Био је то величанствени, у историји православне Далмације, јединствен призор. Он је одговарао животу и дјелу владике, сељачког сина, који је од осамдесет и четири године свога вијека тридесет и седам био пастир свога народа, за који је стално говорио: „Мој је род народ српски — православни у Далмацији".

Тако је огњило себра од ума и мотике спуштено у раку манастира Крка на вјечно почивалиште . . .

Владика је свој тестамент написао трећег априла хиљаду осамстотина осамдесет и пете године у Задру на мјесту одакле је свом великом пријатељу Ради Петровићу-Његошу дуго и дуго махао док се лађа није

изгубила на пучини, по заједничком повратку из Венеције, још давне хиљаду осамстотина четрдесет и седме године . . .

* * *

Крајновић је читао опоруку епископа Стефана Кнежевића тачно и јасно тако да је присутни народ помишљао како неки црквени ђак чита редовни обред. Док је читао опоруку владике, у Крајновића се урезивала мисао:

— Боже, Боже, шта да ја урадим вриједно поштовања и да ме народ вјечно спомиње?

Када су изишли из цркве, Маша, Марица и Крајновић дуго су ћутали. Као да су све троје проналазили праву ријеч или очекивали ко ће први проговорити. Били су под утиском опоруке часног и честитог владике Стефана . . .

Дошли су до запреге. Коњи су подигли главе и сложно зарзали. Они сједоше у запрегу. Крајновић фијукну шкурјом. Коњи закасаше . . . Пришли су Голубићу. Још нико од њих није ријечи изустио . . .

Ушли су у Маричину кућу. Крајновић је на прагу посрнуо. Запела му коњска потковица учвршћена великим чавлима за сами праг. Сјели су за дрвени округли букови астал. Марица је изнијела бакарни лонац са киселим млијеком и дрвене жлице. Јели су из истог лонца . . .

У Крајновићу се пробуди мисао:

— Марице, одлучио сам да ово прво дијете, Машино и моје — теби дарујем. Па шта буде — нека буде!

Маша се загледа у Крајновића, шта му би. Просто се узјогуни, као да јој није право. Помисли у себи: Па и ја сам га тешко дочекала. Уосталом, откуд зна шта носи дан, шта ноћ. Још није ни рођено, а већ је код другога.

Тако Маша пребира мисли по својој глави, а Крајновић ће:

— Да, да, одлучио сам!

Маши и Марици стале очи. Гледају једна другу — не трепћу, а онда заплакаше и загрлише се. Маша проговори:

— Сестро, како мој господар каже, нека буде. Да нисам вјеровала у његов разум, не би се ни удала за њ. Немам ништа против. Ко не слуша старије, нема право тражити од млађих послушност . . .

Након петнаест дана Маша се породи. У Крајновића се колијевка зањихала. Мушко дијете од пет ока. Марица му је дала име Никола — каже, по оној цркви у којој је Стефан Дечански негдашњи српски краљ, погледао, а кога је највише спомињала приликом бугарења за својим оцем, старим Дондуром . . .

. . . Није било лако Крајновићу растати се са прворођенчетом, и то мушком главом. Студ и језа су му срце следили. Али, Крајновић је дао ријеч. А његова ријеч јача је од Динаре, те суре и суве нераскопане планине:

— Дарујемо ти, Марице, ово Чедо, дохрани га до плуга, до женидбе, до копља, до војниковања . . .

Марица је, сада, прихватила свога Николу и чувала као оба своја ока . . .

У Крајновића се на срећу породило још четворо дјеце: Душан, Милан, Анђелија и Радомир, сва здравог и бистрог разума.

Тешки вакат наиђе и глад завлада . . . И Крајновић зато крену трбухом за крухом у Америку, да своју дјечицу, своје изњедрене птиће отхрани . . .

XVI

Те године бјеше велика суша. Завлада велика глад. Амбари се испразнише. Дошла зима. Студ је наговјештавала несрећу . . .

Крајновић се са завежљајем откане торбе и зовнице укрцао у сплитској луци на брод „Чикаго". Туга му срце обузела . . . Тридесет дана и толико ноћи пловио је до далеког Њујорка да би у туђини зарадио „кору крува" и отхранио своју чељад . . .

Већ изнемогао, пред Флоридом почео је скоро опанке гристи. Глад га је довела на помисао да скочи у море. Али његова дјеца и родна Стрмица држали су му мисао стално свјесном . . .

Брод је најзад упловио у луку. Крајновића распоредише на рад у котларници . . . Њему се чинило да онако плећат може опслуживати не једну већ три котларнице. Брзо је обављао свој посао, још брже запажао рад стројева и њихову узајамну везу, атмосферски притисак, снагу и калоричност угља, од ког је материјала сграђен котао и зашто не изгори под великом ватром! Зашто је осовина у том, а не у другом положају . . .?

Навече би Крајновић стајао дуго крај уличне вратнице гледајући и слушајући како се трговци са прагова својих дућана дозивају, како занатлије често трк-ну до кафане на „по једно пиће", гостионичаре који се захваљују последњим муштеријама, старије људе ка-

ко играју домине. Крајновић је све то просто упијао. Брзо је почео да разликује скоро сва лица која јутром промичу поред његове котларнице ...

Крајновића је гушила прашина од угља. Увлачила се у сваки дио његовог тијела. Док се не опере, та снажна људескара чинила би се као да је прави црнац из Конга. Али кад скине прашину и очешља мрку косу, одавао би најпроницљивију личност. Још кад заустави дах па се мало замисли, помислио би човјек да је то неки мудри војсковођа. Али, када би се замислио, Крајновићу су пред очима увијек била дјеца и његова вјерна сјенка — жена Маша. Куд би се год окретао, само су они пред њим били. Машине стиснуте усне, као заливене, пред њим су се отварале као кад ју је просио ... Он је отишао у свијет са намјером да их прехрани, и тачка.

И прође тако први мјеесц. Крајновић је послао прву плату на адресу: госпођа Миздрак Маша (Крајновић), Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Југославија), Балкан. Послао је и писмо и у њему своју слику — како упире прстом у манометар. Сав је прашином завијен. Хтио је на тај начин потврдити оно што пише у писму: да је тешко зарађивати новац у туђини и да се мора водити рачуна о његовом трошењу, баш онако како је читао у опоруци владике Стефана Кнежевића ...

И би му лакше као да му се камен с рамена, који је миљама носио, одронио у бездан. Он постаде лаган и хитар као чигра ... Тако прође неколико мјесеци, а Крајновићев горштачки лик и карактер одбијао се о вјетрове и таласе свијета који га је окруживао.

Једног дана савладао га умор док је опслуживао још једну котларницу. У ствари, замолио га италијан Бруно да га одмијени, пошто је тог дана ишао у потрагу за новим станом. Тај исти Бруно, приликом путовања на броду, дао је Крајновићу парче круха намазаног маргарином. То је спријатељило Крајновића и Бруна ...

Касно у ноћ дошао је Крајновић кући. Од великог умора није могао ни вечерати. Само се окупао и легао. Шчепао га је убрзо сан. Сву ноћ рвао се са вјетровима и водама, по стаклима је пуцао шљунак. Валови су га наносили све ближе и ближе. Одједном — ето га како се купа у неком језеру, подно динарских масива, а ријека Цетина подземним пипцима тече мору. Његова Бутижница и Крка подизале су свој водостај. Како је год сан наносио скоро немогуће слике, тако му се крв у венама подизала. Крај њега је спавала Маша. У мраку је пипао њена кољена и дуго се с њом ваљао по сламњачи. Па онда, као, није она ту, већ је тражи у великој провалији у којој никако да је стигне. Потом, како Маричин муж расплакује Марицу што не може родити сина, шта ће му Никола — није он његов син. Говори јој: „Јаловице једна ако не родиш, отјераћу те, или ћу ја отићи тако непримјетно као вода када испари или се одлије из бурета коме је једна дуга прсла или обруч попустио ...

А онда, негдје кад је сунце зраке промолило — како се врата крачун искочи. Она се широм отворише, вода навре кроз кућу, Маша истрчава у њиву подворницу па сва у бијелом плива — рони, праћака се као риба, просто ужива. А дјеца по ваздуху лете као да су анђели. Па Маша сједне на пањ, а дјеца око ње. Она им пружи кукурузе и даје као да је она квочка, а они пилићи ...

Окрену се на другу страну, па сан почиње друкчије: како је потопљена Врлика, Цивљани и сва друга села; како је Орловица острво; како Стрмица има излаз у Грахово; како се Граб, Лазарета и Матос Градина златом позлаћују, а харамбаша Павасовић на њиховим падинама гаји пчеле; војвода и његових стотину харамбаша од својих костију и лобања направили не-

премостиви зид пред Турцима. Ни једна кост неће да устукне ни један корак; Мехмед-паша шаље двије хиљаде коњаника да их разбије. Што год више коњаника стрела носи, све више кости крупне, увуку се у Матосову кулу, па онда искоче, искосе се и посијеку Турке, па се поново увуку у своју љуштуру. Буди Бог с њима, као да су ванземаљска бића! А онда опет: харамбаша Павасовић размењује робље на Грабу — граничној управи. Сабља му у приправном стању; коњ Вранац му поманан — час рже, час вришти, стално се пропиње, а Павасовић висок као кула, па као да Турцима заповиједа:

— Ослободите из ченгела заробљене моје Србе: Кошчицу, Живковића, Клицова, Бачкоњу, Стојковића, Церовца, Ноковића, Миљевића, Радоша, Смуђу, Драговића, Миздрака, Радиновића, Радића, Бјелића, Јарића, Видовића, Шеву, Карабуву, Дељу, Кнежевића, Амановића, Ширка, Крнету, Лежајића, Карбалију, Бурицу, Даничића, Матијаша, Тривана, Драгаша, Дроњка . . .

Кад вратиш њих и њихову браћу, вратићу ти, паша, твојих пет стотина Турака . . . !

И тако дуго „ево ти" и „дај ми" Павасовић казиваше, док тога, првог пута, Мехмед-паша није одустао од најезде на Книн и Равне Котаре и пороби Јанковићеве и Смиљанићеве дворе . . .

Када је харамбаши Павасовићу позлило, Турци су након тридесет дана провалили преко тог крвљу обливеног стрмичког утврђења даље — у Равне котаре . . . Док је Павасовићу и његовим војницима шиктала крв до небеса за одбрану Равних котара, Книнске и Четинске крајине, Сињани у великом пићу и ићу одиграваху своје прве алкарске игре . . .

. . . А кад је паша подигао сабљу да одсијече главу Крајновићевом прадеди Растку, Крајновић се подигао и из свега гласа викнуо:

— Не, Турчине-е-е-е!

И пробудио се сав у зноју.

Грч и тешки сан скоро су га смрвили. Осјећао је као да га притиска мора, испија му крв и ломи кичму.

— Е, Боже, Боже, шта се све не може уснити? Какве све мисли не дођу на памет? Шта ли је то овај човјек? Додуше, нешто би волио да једе, а нешто да није као у овом сну.

Мисли су ми летјеле тамо далеко преко непрегледног океана . . .

А онда је онако, још нерасејан, замишљао: како је сунце облило Стрмицу и промиче над њом правећи кругове. Стрмичко поље се пред њим разголитило. Пред сутон дизала би се магла изнад тока ријеке Бутижнице као дим, а његов коњ Кулаш разбјешњен прескаче ограде и снопове жита које је Маша са дјецом припремила за вршај . . .

* * *

Крајновићевој газдарици Вирџинији постаде сумњиво што га већ нема, да није болестан. Знајући га строго дисциплинованог, почела је застајкивати по кући. Мало — помало, дође јој на памет да уђе код Крајновића, да га пробуди, да му донесе чај. Хтјела би, једноставно, да види шта се то с њим дешава . . .

Њен муж Кларк, много старији од Вирџиније, затрован гасом од прије неколико година, никако се не опоравља. Те ноћи Вирџинија је звала докторку да му укаже помоћ. Докторка је прегледала Кларка, дала му лијек. Вирџинија је питала:

— Како му је?

— Готово је са њим, драга Вирџинија, готово! Од ове болести нема лијека. Треба очекивати ускоро ваш и његов потпуни растанак.

Вирџинији се наресише сузе. Подбочи се објема рукама о своје гипке бокове, па опет упита:

— Није ваљда, докторка, баш тако?

— Јесте, драга Вирџинија, јесте. Дужност је наша лекарска да кажемо што нам позив налаже — рекла је докторка, бришући умивене руке опране иза умиваоника . . .

Крајновић је знао за ту опаку неизљечиву болест свога газде. Често га је онако болешљивог изводио у шетњу. Разговарали су о свему. Био је веома начитан. Надасве врло разборит и стручан. На Крајновића, који је увијек био радознао, радо је преносио знање из стројарског посла. Крајновић је уз свога газду веома брзо научио да говори енглески. Чудио се Кларк како брзо и лако схвата . . .

Када је сасвим оболио — сву је радионицу препустио Крајновићу, који је стекао у њега велико повјерење. Крајновићу је то годило. Газда је Крајновићу дао већу плату него Бруну. Бруно је био доста на то љубоморан. Али Крајновић је са својим пријатељем Бруном, због оне коре круха са брода, дијелио онај већи дио новца — наравно, без знања газде. Бруну није ништа преостајало него да овај људски гест Крајновића прими као нешто што је јаче од њега, јаче од његовог карактера . . .

Крајновић се подигао, умио, обукао радно одијело и отишао у радионицу. Вирџинија га није примијетила, јер је водила разговор са докторком. Навече се вратио. Закључао радионицу и није овога пута радознало застајкивао уз пут, већ као да га је нешто вукло да што прије дође кући.

Баш те ноћи умре Кларк . . .

Кларк није имао дјеце са Вирџинијом. Имао је двоје дјеце из првог брака. Прва му је жена настрадала у саобраћајној несрећи . . . Вирџинија је дошла из Лондона. Дошла код Кларка, показала добру вољу и остала код њега, ево, до смрти . . .

Крајновићу је било тешко. Од кога сада савјете да чује? Како да добије нова знања? Како ће се Вирџинија понашати? Хоће ли затворити радионицу?

Ова и друга питања почела су Крајновића све више и више обузимати . . .

XVII

Те године у њујоршкој болници умро је научник Михаило Пупин. На испраћају посмртних остатака нашли се многи научници . . .

Дошао је и Никола Тесла са својим великим пријатељем Милошом Тошићем, чланом српске војне мисије. Корачали су у тужној поворци са великим бројем Југословена . . .

И Крајновић је милио у погребу који је кривудао као ријека. Са тамним одијелом и шеширом у руци, просједом косом, избоченим јагодицама и високим челом, Крајновић је дјеловао као учена глава, а не само стројар из Кларкове ложионице . . .

Тошић је препознао Крајновића:

— Крајновићу, брате!

Поздравише се, баш онако као кад су се некад поздрављали у пуку војводе Мишића.

— Па откуд овде?

— Трбухом за крухом, брате Тошићу. Нисам ја као ти отишао далеко — у војне аташее — одговори Крајновић . . .

Научник Тесла је примијетио да се Милош и Крајновић доиста добро познају, па упита Крајновића:

— Одакле сте, господине Крајновићу?

— Из Стрмице. Из Југославије!

— О, ви сте Србин! И ја сам Србин!

— Знам! Ви сте Никола Тесла!

— А одакле ме познајете?

— Познајем вас са слика из новина и часописа. Знам да сте научник, да станујете у хотелу „Њујоркер" на тридесет и четвртом спрату. Знам да обожавате голубове . . .

— Па ви тога доста о мени знате. А што оно рекосте, одакле сте, Крајновићу?

— Из Стрмице, господине Тесла!

— О, из Стрмице!

— Да, господине Тесла. Да ли вам то нешто значи, кад ме по други пут то питате?

— Како да не, господине Крајновићу! Мој је отац био велики пријатељ са попом Николом Плавшићем. Чак се сјећам да сам једном као дијете боравио у његовој кући. Та кућа је сва од камена . . . Да ли је у животу она кула према Грахову?

— Мислите, господине Тесла, на Матос-Градину?

— Да, да, господине Крајновићу, али и на оне дивне зграде у непосредној близини. Сјећам се као сад, ту сам био код неког учитеља.

— Мислите на учитеља Чоку?

— О, богати, ви то одлично знате! А да ли је она зграда соколског друштва — Соколана, са оним велелепним сводовима, у животу?

— Како да не! У њој сам свадбу провео по свим нашим српским обичајима. Оженио сам кћер попа Дондура!

— Шта кажете? Попа Дондура! Па и он је био велики пријатељ мога оца. Он је имао двије кћери.

— Да, да, једној је име Маша, другој Марица. Ја сам се оженио са Машом.

— Види, Богати! Ја имам сестру Марицу, која још живи у Лици, у Југославији . . . Не знам да ли су колико-толико оне прилазне путеве направили до манастира Драговић у Цетинској крајини, или онај до манастира Крке, или онај, горе, до Црних Потока, гдје су Голуб Бабић и војвода Мркоњић дигли устанак 1875. године за уједињене са Србијом . . .

— Онако је, све исто, господине Тесла.

— А гдје радите, Крајновићу?

— Код господина Кларка. И он, јадан, умре прије неки дан.

— Па шта сад?

— Не знам, видјећу, снаћи ћу се.

— Добро. Постараћемо се господин Тошић и ја. Јавите се ви њему за који дан.

— Хвала, господине Тесла!

— Ево шака личке руке.

Поздравише се чврсто стиснутих руку . . .

Тошић је оставио Јовану подсетницу рекавши:

— Дођи, Крајновићу!

— Хоћу, Милоше, довиђења и сретно!

У том моменту зауставио се такси. Ућ су сјели Тесла и Тошић. Крајновић је шеширом у руци за њима махнуо.

У аутомобилу, Тесла је Тошићу рекао:

— Треба да помогнемо овоме човјеку. Из честитог и часног мјеста је тај Крајновић. Видите ли ви како поштено одговара. Исправан је. Изгледа, веома уман. Штета за наше људе што се овако потуцају и раде код људи који су мање обдарени него што су сами. Али, шта ћете — господине Тошићу? Капитал је капитал. Истина, ја до њега мало држим и није ми преокупација. Важно је чинити добро људима. И мислим да неће бити добро ономе ко мисли да треба само он добро живјети . . .

Пред хотелом „Њујоркер" Тесла и Тошић изишли су из таксија. Отишли су у апартман. Тесла је одмах извадио нотес и написао слиједеће писмо директору „Едисон гас компаније":

„Господине Котелију,

Доносилац овога писма је мој земљак, по занимању је стројар. Има петоро дјеце. Дошао је овамо да нешто заради и прехрани своју породицу. Молим Вас да га запослите.

У нади да ћете мојој молби удовољити, остајем Ваш искрени пријатељ. Никола Тесла."

Милош је слиједећег дана позвао Крајновића и дао му писмо.

Овом Теслином људском гесту Крајновић се много обрадовао. А како и не би! Од такве главе писмо добити, то је на част било коме, а не мени — размишљао је Крајновић. Поготову што је у питању обезбеђење новог посла. Не бих желео да га прекинем. Зашто сам дошао у туђину него да нешто зарадим и уштедим . . .

У његовом размишљању, прекинуо га је Тошић:

— Крајиновићу, не смемо прокоцкати Теслино повереље. Он је веома осјетљива личност. Тачан је и поштен. Више воли помоћи другом него самом себи. И сам је у животу имао, а и сада има, много неприлика. Ето, замисли, прије неки дан испричао ми је слиједеће:

— Ја сам у преговорима са енглеском владом. Ево већ четрнаест мјесеци како с њима водим преписку, па ме интересује какав ћу добити одговор. Тражио сам од њих да пошаљу стручне људе у Њујорк да им објасним тајне мојих изума. Тражио сам од њих гаранцију да све што буде показано остане у потпуној тајности. Они су ми предочили да ће ту гаранцију дати министар рата. Ја се с тим нисам сложио. Онда су предложили да ми пошаљу своје људе из Канаде.

Да би увјерио Енглезе у оно Што им нуди, затражио је новац да конструише једну машину у минијатури и помоћу ње на лицу мјеста демонстрира свој изум: Урадио је то, рекао ми је тада, прије двије седмице, и чекао је одговор. Казао је да се Енглези много интересу за његов проналазак који би, у случају рата, непријатеља потпуно уништио.

Говорио ми је да би волио да има новца и да сам направи и испроба ту машину. Био је сигуран у свој изум. Кад сам напоменуо да је имао милионе долара које није сачувао, а да би му у овом тренутку добро дошли, насмијао се:

— Ви имате право. Штета је што нисам као Пупин, који је једном, причајући о свом проналаску, руком показао на касу говорећи: „Ја ту имам . . ." Значи план је био у каси. Умро је сам самцит. Онај ко је први отворио собу, сигурно је знао шта има у каси и шта је са тим документима.

Тесла не воли да се удаљава из Њујорка. За све време боравка у Америци само је једном дуже одсуствовао — годину дана у Питсбургу, док је радио код Вестингхауса. Једном ме је позвао да ми саопшти вијест:

— Добио сам телеграм са конгреса Српског народног савеза у Америци који ме је изабрао за доживотног предсједника. Траже да им одговорим да ли се прихватам те части. Шта да радим? Морам ли ићи код њих да предсједавам?

— Не морате, то је почасно звање — одговорио сам.

— Онда им Ви одговорите у моје име да се примам и захвалите на лијепој части . . .

Послао сам телеграм.

. . . Све док Маркони није патентирао изум бежичне телеграфије, Тесла и Пупин су живјели у пријатељским односима. Тада се Тесла појавио на суду доказујући да је он први проналазач бежичне телеграфије. Пупин се као свједок изјаснио у корист Марконија. Теслу је то јако заболило и прекинуо је све односе са Пупином. (Много касније, после Теслине смрти, Врхов-

ни суд Америке је потврдио научнику Тесли изум бежичне телеграфије).

Тесла ми је причао и о свом разлазу са Пупином . . . Како су се, прије тога, често у клубу научника састајали у Њујорку: он, Едисон, Пупин и Маркони. Једном приликом, када је проверио бежичну телеграфију, испричао је то својим колегама. Они су га посматрали зачуђено, као да су сумњали да није, буди Бог с њим, скренуо. Тесла је то осетио, насмијао се и рекао им:

— Вријеме ће показати да ли сам у праву.

Доцније се Пупин разболио. Однијели су га у болницу. Тешко болестан, Пупин се обратио свом секретару, и замолио га да дође код мене и да заједно са мном посјети Теслу, па ако икако може доћи у болницу. Желио је да се помире прије него умре.

Позвао сам Теслу телефоном и упитао га да ли може да ме прими, јер имам нешто важно да му саопштим. Одговорио је да дођем. Одмах смо отишли у хотел „Њујоркер".

— Шта је тако важно, тиче ли се мене? — дочекао нас је Тесла.

Испричао сам му о Пупиновој жељи:

— Ви сте ми раније говорили о Вашем разлазу и мени је то добро познато — рекао сам. — Али, и поред свега, молим Вас да заборавите све што је било и одете у болницу. Он је тешко болестан, свјестан је да му се ближи крај и зато га савјест мучи . . .

— О, о, то ће бити тешко! Као што знате, ја сам Вам причао да је Пупин на суду свједочио у корист Марконија.

Рекао сам му:

— Господине Тесла, Ви сте велики човјек — геније. Велики људи праштају. Молим Вас, посетите вашег старог пријатеља који жели да Вас види. Ви знате у каквом је он стању . . .

Заћутао је и замислио се. Наједном се подигао и проговорио:

— Драги мој пријатељу, овог тренутка не могу да донесем одлуку. Ноћас ћу у тишини размишљати о свему томе, па ћу вас ујутру рано позвати телефоном и саопштити Вам одлуку.

Растали смо се. Ујутру сам нестрпљиво ишчекивао његово јављање. И зазвонио је телефон:

— Јављам Вам се по договору. Ноћас сам размишљао о цијелој ствари и одлучио да одем у болницу да се видим са Пупином. Можете ли поћи са мном?

Одговорио сам, наравно, да могу.

Отишли смо. У Пупиновој соби затекли смо неколико лекара поред његове постеље. И они су се зачас удаљили док је Тесла прилазио Пупину . . .

Сусрет је био дирљив. Тесла је пришао болеснику и пружио му руку говорећи:

— Како си, мој стари пријатељу?

Пупин од узбуђења није могао да проговори, Плакао је, сузе су му обливале већ оронуло лице. Изашли смо сви из собе и оставили их саме. Тако је Тесла имао прилику да разговара са Пупином у четири ока. Касније ми је причао да је Пупин тешко отварао уста . . .

На растанку Тесла му је пожелио да се опет сретну у Клубу научника, гдје ће разговарати као некада. Када је изашао из собе распитавао се код лекара за Пупиново здравље и замолио их да уложе све снаге да га спасу.

Убрзо послије Теслине посјете Пупин, је умро, а Тесла му је, као што си и сам Крајновићу видио, био на спроводу . . .

Мој Крајновићу, Тесла је и сада леп, сигуран, а камо ли кад је био младић. Наметале су се њему многе богаташке ћерке. Позивале су га у Метрополитен оперу јер су знале да он тамо радо одлази . . .

Једне вечери дошла је код њега у лабораторију Морганова сестра и позвала га на представу „Кнеза Игора". Није могао да одбије — отишли су.

— Ко зна гдје бисте Ви били да сте се оженили са том богатом дјевојком? — рекао сам.

— Гдје — нигдје! Знате ли ви шта значи оженити се богатом дјевојком? Њој треба посветити знатан дио слободног времена. А наука? Ја сам се оженио науком . . .

Само сам једном у животу био заљубљен, и то као дјечак у једну личку дјевојчицу. Били смо у истом разреду . . .

Касније, када је та дјевојчица постала зрела дјевојка, удала се за једног нашег мјештанина у Смиљану и добила сина. Син јој је одрастао и ја сам га запослио овдје у Њујорку. И сада је ту . . .

* * *

Крајновић је ставио писмо у унутрашњи џеп сакоа маслинасте боје. Тошић је испратио свога пријатеља још из времена српског ратовања.

— Збогом људино моја! — рече Крајновић.

— Ма молим те, чујеш, и Тесла има узречицу „људино моја".

— Да, да, па чуо си од њега да смо ми прави земљаци. Ја се шкриљом добацим до личке и босанске границе. Ту је исти, ама баш исти народ, и по ношњи, и по говору, и по обичају, Прави, брате, српски народ који се ту населио још одавно, а нарочито послије краља Милутина, Стевана Дечанског и цара Душана Силног . . .

Него, слиједећег пута ћемо око тога. Ево још једном пет поштених из поштене куће. Стегнуше руке и:

— Збогом, Крајновићу!

— Збогом, Милоше!

* * *

Вратио се Крајновић у кућу покојног Кларка — сада, у ствари, Кларкове супруге Вирџиније. Ушао у своју собу. Ноћ се примицала. Тога дана умјесто њега радио је Бруно, као што је и он за њега радио кад је год Бруну било потребно. Излазећи на балкон да удахне чистог ваздуха, окренуо се мало у страну. Кроз стаклена врата угледао је госпођу Вирџинију. На њој се прелива црна хаљина са покојом зеленкастом шаром. Срели им се погледи. Крајновић се наклони онако како се сред Њујорка наклањају уважени уваженима. Вирџинија се хладила лепезом а од врућине су јој зрнца зноја капала низ образе . . .

За тај тренутак, запазио је више него што је за све вријеме колико се налази код Кларкових. Учинила му се витка, средњег раста. Њене плаве косе, разбарушене, говориле су о њеној неиспаваности. Поглед јој благ, осмијех умиљат, усне рибље — онако задебљане, зуби ријетки, па кад проговори као да јој мед са усана капље. Минђуше су јој у облику пчела од бијелог злата. На златном ланчићу привезак — црква Светог Петра. Купила га на љетовању у Риму. Груди јој ни велике ни малене, бокови избачени. Ноге као извајане. Кад коракне па се кољена промоле, као да сјевне нека мука. Истог трена појачава се жеља да поново коракне. А корак јој чврст — здрав. Озбиљна. Има близу четрдесет, као и он . . .

Сада се Вирџинија и Крајновић привикавају на нови живот. Некако су им се дани чинили бескрајни . . .

Иако је стари Кларк, свјестан своје ситуације, Вирџинији допуштао излете, она није то баш много користила.

Схватала је да се живот, ипак, састоји у свој пуноћи, једној хармоничности, без претјеривања. Никад није Кларку наносила бол . . .

Поред све дозвољене слободе и припремљености за тешки трен, трен вјечног растанка са Кларком — остала је збуњена. Крајновић такође. Ваљда баш тај чин да су остали сами, пробудио им је осјећање.

Прошло је пет недјеља од када је Кларк сахрањен. У Вирџинији и Крајновићу расло је узбуђење. Вребали су сваки тренутак да једно о другом размишљају. Скоро да су почели живјети у облацима. Она није никуда излазила. Све је више према Крајновићу исказивала љубазност . . .

Он као храст. Горштачки је подносио тјелесне потребе. Али је ту његову чврстину почела да нагриза благ Вирџинијин осмијех. Јутро је нарочито Крајновића бацало у вртоглаву избезумљеност. Јутром би се у њему природа тако разиграла да је личио на разбешњелог бика. Поготову када Вирџинија у до пола раскопчаној хаљини од свиле одлази у башту да залива цвијеће.

А тај њен поглед блештао је у Крајновићевом срцу . . .

Они се нису колебали да своја међусобна осјећања једно другом саопште. Њених пет недјеља без Кларка у ствари било је време интензивног чамовања у коме се крила љубавна експлозија, Али, усвојени, насљедно обичајни дрил туге, након било које смрти за којом се носи црнина, било је вријеме које је ускочило као тампон између Вирџиније и Крајновића и одложило узаврела њихова осјећања . . .

Тако су се почели топити спонтани погледи и додири и прешли у јаву . . .

Осећали су се. Њихови тренуци имали су све: И сунце и мјесечину, и воде и љубави. Мислили су да је то недоживљени сан. Сјајни дан у њиховом животу који свијетли снажније од ичега што сја.

Није то био само тјелесни ужитак. Њих је дух спајао. Помјерио Бог једно из Енглеске, друго из Југославије — на америчко тле. Судбина их овамо довела, а сада љубав навела у љубавну луку у којој једно другом дарују своју душу и тијело . . .

Небо их није интересовало. Пред њима су блештала замишљена бијела свјетла под очним капцима које су поодавно склопили. А онда прођоше ти свијетли бескрајни тренуци. Смирили се уздаси и пољупци. Врућина њихових тијела испаравала се као земља под сноповима љетњег ужареног сунца. Нагло завијање сирене брода у њујоршкој луци тргло их је из загрљаја. Отворили су очи. Преподне је већ прошло . . .

* * *

Пролазили су дани и мјесеци. Њихова кућа била је весела чиста, често окићена. Вирџинија је радо одлазила у врт. Вољела је много цвијеће. Кад би год залила цвијеће, отишла би у радионицу код Крајновића, настојећи да га и погледом и гестом и осмијехом помилује и у њега унесе мир и додатну снагу за тежак посао у дугом радном дану. Вољела је, ослоњена лактовима о руб балкона, да посматра пут којим Крајновић стиже. У том правцу често су голубови прелијетали. Понеки би се заустављао на грани јоргована. Уживала је у њиховој игри . . .

Када би се Крајновић вратио, све је било спремно, а обилан ручак постављен; увијек је било и колача и вина . . .

Нежно га је миловала. У њеним очима није било никада никакве срџбе а на устима никакве непромишљене ријечи која би Крајновића љутила. Пред Крајновићем је била потпуно немоћна. Сасвим се ослонила на његову снажну личност, која ју је сву обузимала . . .

* * *

И Крајновић је одлучио да писмо које је лично написао научник Никола Тесла овом приликом не упо-

грijеби. Остао је и даље у Кларковој радионици уз Вирџинију. Чинило му се да воли све оно што и Вирџинија, та његова жива сјенка, умиљата и чедна душа . . .

Крајновић је отишао код свога познаника из српске пуковније Милоша Тошића, великог пријатеља Николе Тесле, и о свему му испричао. Молио је Милоша да се извине Тесли у његово име . . .

— Не сумњам ја у твоје способности и сналажљивост, Крајновићу. Ти и даље чувај то писмо. Оно вриједи за свако вријеме. Када га је Тесла потписао, значи да има снагу највеће препоруке и трајне вриједности, без обзира на датум потписивања . . .

Него, има ли вијести — како су ти жена и дјеца? Шаљеш ли им редовно опскрбу?

— Како не, кумим те Богом! То ми је светиња. Зар да изневјерим свој живот, свој понос и понос своје крајине, свога рода и вјере!

— Држи се, стари мој пријатељу! Американке су опасне. Желим да будеш онај стари из српске војске, храбар и достојанствен. Да си жив и здрав, срећно ти било!

— Здраво да си, стари пријатељу! Здраво да си, људино моја . . . !

XVIII

Дошао април. Прољеће се развило. Све напупало и личи на љубав. Све се креће јасно и јавно. Мјесец цвијећа и разголићености . . .

Ванбрачни токови Вирџинију су одвели у породилиште . . .

Недјеља, десет сати. Бруно је телефонирао:

— Ало, Крајновићу, ало!

— Да, Бруно, реци!

— Честитам! Јављам ти се из породилишта. Вирџинија је родила двојке. Два сина!

— Хвала, пријатељу! Како се она осјећа?

— Све је прошло у најбољем реду.

— Дођи, људино, да пијуцнемо. Да се почастимо. Чекам те!

— Немој ме чекати, дођи ти овамо.

Крајновић је сјео на ивицу кревета, умотао се у дневни огртач. Стално је гледао у Вирџинијеву слику. Био је радостан. Почео је да пјевуши. Јурнуо је у купатило, обријао се и зачешљао. Обукао свечано одијело, бијелу кошуљу, ставио кравату. Ставио шешир на главу. У башчи набрао свјежег цвијећа и кренуо у породилиште . . .

Комшинице су завидјеле Вирџинији што има за пријатеља господина Крајновића. Шапутале су између себе како је вредан, озбиљан и лијепа фигура. А кад

доће недјеља па се Крајновић дотјера и с Вирџинијом под руку прошета њујоршким булеваром, у Крајновића би се загледале као у неку посебну политичку личност или глумца посебне репутације. Његов изглед, држање и ход збуњивали су многе угледне даме. Вирџинија је била на то поносна, али и доста љубоморна.

Крајновић је ушао у хол болнице. На улазу је обасуо медицинско особље поклонима. Једну медицинску сестру замолио је да однесе Вирџинији цвијеће. У цвијеће је ставио разгледницу на којој је била слика двоје младих загрљених у корпи рингишпила. Са друге стране Крајновић је написао:

— Јеси ли се намучила, драга Вирџинија? Желим да задржиш ведрину и обожавајући осмијех. Нека су нам здрави и весели Џон и Симон!

Крајновић је већ о именима за дјецу раније размислио па је једном сину дао своје име, а другом свога кума Симе Кнежевића, Крунице . . .

Вирџинија је од медицинске сестре добила цвијеће и разгледницу. На салвети је одговорила Крајновићу:

— Ја сам добро. Добро су Џон и Симон. Бескрајно сам сретна. Воли те неизмјерно твоја Вирџинија.

Крајновић се осмјехнуо. Би му драго. Добио је одмах одговор да се Вирџинија слаже са именима која је наденуо. Осим тога, све је прошло без проблема. Све троје је здраво. За који дан ће њихати своју и Крајновићеву дјецу . . .

* * *

Једна нова колијевка у дому Крајновића ево се њише у далеком Њујорку. Синови, Џон и Симон, сасвим наликују Крајновићу. Они се распознају само по једном биљегу Џона, који као дјетелина од четири листа угљикаве боје сија на дјечијој плећки.

Сваки од дјечака тежи по три оке, и нешто више. Кад плачу, плачу у један глас. Ори се кућа. Нема више

ноћне тишине. Али ако! И није кућа ако се у њој не чује пјевање или плач. У ствари, то је био цвркут анђела. Вирџинија и Крајновић су пјевушили, а и дјечији плач је пјесма. Вирџинија није имала довољно млијека, те су дјецу дохрањивали . . .

И тако су срећно расли Џон и Симон . . .

Вирџинија није више размишљала о самоубиству. Сада је живот њен. Увребала га је. Сада има живот, а не он њу. Престала је да размишља о гајењу паса или канаринаца . . .

Више нема право да размишља само о себи. Нема право да буде одсутна. Она је сада мајка Џона и Симона, која над њима бди . . .

Њихао је Крајновић Џона и Симона, али није заборављао своју дјецу и жену Машу у Југославији. Стално им је писао и слао новац за живот . . .

Питома Вирџинија, и дјеца створена с њом, у Крајновића су унијели мир и забринутост, учинили га спремнијим и богатијим за једно ново велико искуство . . .

Таман пред прослављање осмог рођендана Џона и Симона почеле су да тутње топовске цијеви. Бануо је на врата читавог свијета проклети други свјетски рат . . .

XIX

Вирџинија и Крајновић продали су иметак и преселили се у Чикаго. Од остатка новца Крајновић је купио аутобус и отворио аутобуску линију. На тој линији запослио је своје земљаке . . .

Сада му посао није био тежак као у ложионици и радионици. Таман је Крајновић мислио да проживи, а цио свијет задеси чудо.

Чуло се да бректи рат. Њемци су напали Пољску. Цијелом земљом завладао је страх . . . Крајновићева земља лежала је у пепелу. Његов народ је поробљен. Авет је харала . . .

Крајновићу је стигло писмо из Југославије. Чим је прочитао прве ријечи, схватио је да је то писао његов кум Круница по наговору Крајновићеве жене Маше:

— Мајка земља те зове. Дјеца те преклињу да се вратиш. Жена те оплакује . . .

Наша самоћа води нас све у пропаст. Ко зна хоћеш ли нас наћи! Смрт се прикрада. Приче круже да си тућ. Веле комшије да си издао себе и свој народ . . . Дођи да ти руке и ноге љубимо. Чекамо те на гумну усред стрмичког поља. Жито је непожњевено. Сабља твога оца је у скровишту. Дођи, заштито наша! Дођи, очињи виде! Кад будеш силазио низ планине, чувај се горских вукова. Гладни су. Нашим срцима одзвања твој корак. Дођи, наша молитво! Буди добар пливач

преко вода. Буди добар орао у планини. Дођи, твоје те јато чека! Све те твоје чека у зрну и класу . . .

Али кум Круница не би био он да нешто не дода, па је уз ово дирљиво писмо послао МОРАЛНИ ПОУК који је капетан Лука Бурашковић држао на четној настави војницима на дан 26. маја 1940. године у Помореки код Брезовице. Он је то одржао када је изведена дјелимична мобилизација југословенске војске с густом концентрацијом у Словенији, а због сумње и могућности напада фашистичке Италије на Југославију. Говор командира прве чете 40. пјешадијског пука, капетана Луке Бурашковића, гласио је:

— Слушај амо! Ми живимо у озбиљно доба и сваки од вас знаде зашто смо овдје. Сви сте скоро већ старији и жењени људи, ви читате новине, је ли тако! Ако нам ко пружи рат, јебо га отац, ми ћемо га прихватити и ратовати. У том случају, јеб'о му пас матер, морали би ми да примимо борбу, па макар сви изгинули. То би било од нас часно, је л' тако! Наши сусједи Талијани су курве једне. Они, јеб'о им пас матер, боје се ратовања, а хоће да добију земљу без крви. Они, фукаре једне, кажу да имају право на Далмацију. Јесте, добиће, али курац. Је л' тако? Зар ми немамо право на Трст, Истру и друге наше крајеве? Па, дабоме да имамо! Сада се праве пријатељи, а сутра напали би нас, курве једне! Је ли вам то јасно! Јеб'о им пас матер, само нека дођу, послаћемо их у пизду материну!

Друго: Ми, јужни Словени, били смо и јесмо најбољи војници Европе. Је ли тако? Дабоме да је тако и тако треба да буде! Мусолини је доста учинио за Италију. Он је много дао Талијанима, али их неће начинити храбрима, па да им све да, неће моћи да им дâ срце јуначко. Је л' тако? Је л' вам јасно? Талијани веле: Код нас је све моторизовано. Наши су митраљези фијат, наши су тенкови фијат, наши су авиони фијат и шта ја све знам у пичку материну. Знамо ми то, али

је у њих и срце фијат, јеб'о их свети Јероним на небу! Само има једно, они нас не знају, пичка им материна! Је л' тако? Дабоме, баш тако, и тако треба да буде. Друго: Хоће да нам буду куратори, да гарантују наше границе, пизда им материна! Талијани и ко зна који други — Нијемци, Енглези, Французи, Јапанци, Кинези и други, па чак и Друштво народа. А што се нас тичу њихове гаранције? Знамо ми што су то гаранције. Кад је одбрана своје земље, треба их послати све у пичку материну!

Друго: Сви ви знате да се наша војска најбоље храни. Је л' тако? Е, кад је тако, онда храна треба да буде још сто пута боља. Имамо куваре. Паз' добро, нека сви кувари дођу, пизда им материна . . .

Па добро, кувари, јеб'о вас свети Јероним на небу, послаћу вас све да тјерате митраљезе у брдо, у пизду материну, па да видимо да ли ће храна бити боља . . . Јеб'о вас ћаћа куварски! Је л' тако?

Друго: Гдје је ту онај кога су убиле гаће? Ај, ту је! Е, баш тебе ћу послати на Талијане, јеб'о те митрополит. И ти си ми курчев војник! Убиле те гаће . . . Слушај амо! Шта се смијеш? . . . Сви ви знате да има и других којима се хоће наша земља, пизда им материна! Ено горе — оне циганске курве. кажу да им припада Срем, Банат и Барања. Па добро, јебали их њихови грофови, што не дођу да узму пола Славоније и Хрватске, треба попишати и Хортија и Телекија и грофицу Морицу!

Друго: Је л' идете ви онако, преко ноћи, мало у Домжале? А? Знам ја вас добро. Све ја знам, је л' тако? Е, видите, то не смије да буде. У нас постоји преки суд, па ту нема више шале. Одма' те стрељају, јеб'о те фарсон! Да ли ви мислите: Ево, иде ти командир, водници — шта ја знам, гдје су, јеб'о их фарсон, поднаредници негде у кафани, а ви у Домжале. Па ти сад дођу Талијани. Како би то све изгледало? Е, како би

нас фино удесили! Па то не смије да буде, је л' вам јасно? Не може то тако да буде као што је било код Чеха. А, јок! Нису ни то никакави војници, брате, никакви. Одмах одложе оружје. Па ево и Пољаци, јеб'о их свети Јероним, борили се, борили, а њихова господа министри — туп у авионе и беж'. У нас не сме да буде тако и не може да буде тако, наравно. Сви који су ван земље, ако су људи и патриоте, како знају и умију нека се врате и чувају своју земљу. Ако нису то, онда нека и они иду у пичку материну. Је л' тако?

Друго: Није то све што сам вам казао. Многи наши сусједи кажу: „То је наше"! Па добро, пичка им материна, шта је онда наше!? За који смо онда ми красни овдје и шта ми да бранимо, кад ништа није наше? Па што ми плаћамо толики порез кад је све туђе? Је л' тако? Онда од нас неће добити нико ништа! Даћемо им курац тврд за многе године. Нека дођу ако су јунаци. Послаћемо их све у пизду материну преко наше границе, па макар сви изгинули! Је л' тако? Је л' вам јасно?! Е па добро, дабоме да јесте, јер друкчије не може и не смије да буде! Наравно!

... А сад, вољно!

Не зна се шта је више гануло Крајновића. Да ли писмо његових укућана које је писао кум Крунића, или, пак, овај морални поук капетана Бурашковића, с ким се такође добро познавао. У њему су проговориле кости прадједовске:

— Вратићу се у своју земљу. Ил' остати, ил' погинути. Љубав према домовини је већа огд сваке друге. Замолићу Тошића да ми обезбиједи повратак у Југославију ...

XX

Сутрадан по добијеном писму од Маше и кума Крунице, Крајновић се обрати свом старом пријатељу из српске војске господину Тошићу, војном аташеу Краљевине Југославије да му обезбиједи документа за повратак у своју земљу ...

Молба умиљате Вирџиније да одложи повратак ком, као што га је Бог створио одлучна, и овом приликом слиједио је своју вољу и памет. Није хтио није желио да одлаже пут, нити да обмањује своју савјест ...

... Крајновићу, ратна је ситуација. Тешко је то испословати да безбедно стигнеш у нашу Југославију. То једино могу провући ако се укрцаш са америчким војницима и одеш у Европу — у рат ...

Јединица „Вашингтон" плови за три дана у Алжир, за неколико дана водиће операције у Средоземном мору. С обзиром да солидно познајеш енглески језик, а и да си прошао Солунски фронт, убеђен сам да ћеш се брзо уклопити и примјерно извршавати команде поковника Девиса ...

Одатле ћеш, вальда, некако успјети да се пребациш у нашу земљу. Слажеш ли се?

— Слажем, драги пријатељу, слажем! Вуче ме жеља као неки сувише снажан магнет, да се вратим сво-

јој земљи и својима. О боже, Боже, да ли ћу их уопште наћи? . . .

. . . Тако се Крајновић нашао у елитној америчкој јединици, очи у очи са Њемцима на француском ојишту. Јединица је била десеткована. Морала се повлачити. И Крајновић је сав измрцварен и израњаван.

. . . И прођоше мјесеци и године, а Крајновић се још ломата у америчкој војсци, у сталној приправности и борбеној готовости. Узорна војничина . . .

Заврши се рат. Савезничке војске су побиједиле. Војници се враћају . . .

Крајновић неће у Америку. Пуковник Девис за награду, обезбеђује Крајновићу повратак преко Каира и Атине у Југославију . . .

Тај пут је дуго трајао. Вјекови су Крајновићу пролазили кроз главу . . .

Прохујало је више од седамнаест година од како је отишао из своје земље трбухом за крухом . . .

Када је добио задње писмо од Маше и кума Крунице, ставио га је у њедра и у својој памети одлучивао је којим путем кренути када дође у своју земљу: да л' из сплитске, или из задарске луке? Превагнули су Равни котари . . .

И након толико година тако би. Крикнуо је као орао када је ступио на тле своје ослобођене земље. Задарска лука учинила му се већа и љепша од њујоршке . . .

Сада Крајновић табана својој тежачкој груди. Језди са задарске стране по врелом и муклом камењару. Жеља га вуче да све то препјешачи, да осмотри Равне котаре, да види Јанковићеве и Смиљанићеве дворе . . .

XXI

. . . Хитао је Крајновић. Језднио је преко Равних Котара, том усплампјелом камењару по скоро, од сунца и топовске ватре, спрженој литици. Пуцкетала је под његовим чврстим кораком. Чичкови су се лијепили по његовим панталонама. На понеком мјесту спотицао се о ископано бусење или земљу коју је кртица изровала. Заобилазио је камење и кукрке да би пронашао заравни. На том путу ријеткост је наићи на стабла. Ако и постоје, онда би било понеко усамљено, које се под сноповима сунчевих зрака испаравало. Тешко је пронаћи мало хлада да се предахне. Свуда литице и само литице. Ту и тамо, у тој врлети, из земље вири понеки пањ већ давно посјечене храстовине.

Крајновића је вукао инстинкт. Био је посве сигуран да не може залутати. Некад је он већ туда пролазио обилазећи дворе Јанковића и Смиљанића. Угледао их је с даљине кад је прилазио селу Исламу Грчком, близу Бенковца.

Клупко сјећања поче се Крајновићу одмотавати како је ускочка породица Јанковића из села Жегара с краја Буковице, под притиском турског харања и зулума, као и многе друге, пребјегла на млетачку територију у Далмацији и населила се у засеоку Будину, покрај Поседарја, мало даље од Задра . . .

Велики и надалеко чувени ускочки војвода Јанко Митровић и његова три сина, Стојан, Завиша и Илија

су народне легенде, признате од свога народа и Млетачке Републике. Својом проницљивошћу нарочито се истицао Стојан, који је 1670. године у предаху између рата против Турака од стране Млетачке Републике добио орден витеза светог Марка, а затим и дворац Јусуф-аге Туњића у Исламу с велепосједом од преко стотину хектара њиве, винограда и ливада . . .

Јанковићи су се истицали у војевању против Турака у два велика млетачко-турска рата, кандијског (1645—1669) и морејског рата 1684—1699. године . . .

Имену њиховог оца Јанко додато је оно „вић" па су постали Јанковићи, а дворац који је добио Стојан, народ је назвао „Кулом Јанковића" . . .

Таман што су Крајновићу мисли одлутале у повијест о Јанковићима, а кућа је већ била пред њим. Дуго је у њу гледао и размишљао:

— Без тишине мртвих узалуд покушавамо прочитати свједочанство о умирању. Вријеме прошло је свијетло вријеме. Сада можемо само да сањамо кости старога Јанка и његових синова Илије, Стојана и Завише. Време путује с нама неизбројаним. Оно ће ући у уво себарско и краљевско, у птицу и у шуму недоходну. Е, моја куло, твоји су зидови исувише мали за сан који су Јанковићи уснили!

Крајновићу се кула учинила као звијезда коју треба штитити и миловати и на њеном врху јасним гласом пјевати . . .

Поклонио се кули и наставио. Пут га је водио у недоглед. Пред очима му блијешти сивило и бескрај . . .

Тако Крајновић тумара по буковичкој вукојебини. Тишина облила голет. Понека змијурина измили и исплази свој рачвасти језик. Само каткад покоја птица надлети. Да га је неко са стране гледао како сâм са собом разговара, помислио би да је суманут. Скидао би капу и поново стављао на главу. Стезало му се срце. Хватао га је страх. Сада као дивљач луња и лија чудним превојима змијских и зелембаћких стаза. Осјети одједном да нема краја камењару, да му је суђено да се изгуби — скоро кад је на прагу своје крајине. Већ је ступио у Мокро Поље; сеоце потпуно спаљено. Никог живог. Ниоткуд живог створа. Могао је само са скакавцима да разговара. Пришао је Курељ-бунару и умио се, освјежио и повратио из ошамућености.

Био је мокар као поливен водом. Уста му чемерна, ноге изубијане. Палчеви кроз исцијепане ципеле већ скоро извирили.

Базао је дуго кроз кукрку, буквик, аптовину, разну смрдљиву траву, гдје се змије и гуштери легу, наилазећи успут на змијске свлакове. Свијет као да је у земљу пропао! Нигдје чобана. Никако фрулу или дипле да чује. Ех, да је чути струне гусала . . .

Никако да набаса на виноград или колибу. Већ сутон прилази. Превалио је много километара и од како се на Курељ-бунару освјежио, никако да наиђе на неки поток или сњежњачу, да се умије и поново освјежи. Не чује никакву клепку или да угази балегу, што би предсказивало близину села.

Тако се у оваквим путним намјерама, када си изложен небу и земљи, не наилазећи на људску врсту, обично пружи корак да би се прије стигло до циља, Крајновић је успорио ход, окрећући се као звијер, час лијево, час десно. Скоро да је почео ићи у стопу по стопу, док није сасвим стао. Погледао је у небеску ведрину, а онда, опет, добио нову снагу која му је израњала из душе, а подсвјест га је гурала напријед. Хрлио је своме јату. Нека чудна снага и исконска потреба носила је тог горостаса његовој Стрмици, спајала га с њом као жила куцавица . . .

* * *

Ноћ је почела јести дан. Крајновић је стигао у Радљевачки кањон. Препознао је манастир Светињу. Сјетио се свастике Марице и тестамента епископа Стефана. Сјетио се и својих момачких дана и сахране попа Дондура. Нека сила нагло га је скретала том завјештеном храму кнегиње Јелене. Разгртао је шипражје и купину, траву мишјакињу . . .

Већ је била ноћ. Небо је својом ведрином прелило његову Крајину. У његовим грудима срце је снажно бубњало. Сада већ зна гдје је. Скинуо је руксак, скинуо већ скоро подеране ципеле. Раскомотио се и са првог од постојећа три извора умио се и напио воде. Потом је извадио ћебе, простро на ледињак уз саму Светињу. Ставио руксак под главу. Легао и ту тврдо заспао. Још прије зоре над Светињом гракнуо је гавран. Јован се пренуо. Протрљао очи, подигао се, умио и покупио ствари. Презалогајио кришку сира и кренуо даље.

Почело је да свиће. Крајновић се обрео у Плавну пред школом у којој је Доситеј Обрадовић учио дјецу са Тромеђе. Прође му кроз главу питање које му је поставио научник Никола Тесла, још док је био у Америци: „Да ли је у животу споменик у Црним потоцима?". Одлучи да крене баш тамо. Поред кућа Перића избије на назубљену кулу која потпуно личи на Матос-Градину у Крајновићевој Стрмици. Ту се већ разданило. Крајновић се окренуо. Испод тог виса простирало се Плавно као на длану. Село равно и округло. Оивичено падинама и шумарцима. Ту је Крајновић још као момак радо долазио и братимио се са Перићима и Опачићима . . .

Иза Орловице, сунце је измилило и својим зракама почело пресијецати превоје. Крајновић је за тренутак замислио да се налази у далекој Калифорнији,

гдје је понеки пут одлазио док је живио у Америци. Лајање сјекире надомак шумарку вратило га на почетак и наставак пута. Подигну своје уморно тијело и крену према Црним потоцима.

Уздижући се уз пропланке и пољица, зашао је пречицом која га превари и одведе на супротну страну, забаса. Ходао је дуго дивокозјим стазама. Сунце је већ високо цијелом својом лоптом притискивало земљу. Осјећао је да се поље пржи под његовим пипцима. И у честару, којим се креће, успјело је да га умртви. Шума је испаравала . . .

Оријентир његовог исходишта био је истурени гребен Орловице. Био је наспрам њега. Видио је да се доста удаљио. Застао је смислио да крене том оријентацијом не гледајући на путељке који га само заваравају. Срећом изиђе на један, који је био доста утабан. Пролазио је кроз буквик. „Е, вала, овим ћу путем" помисли Крајновић, и заведе пјесму:

— Волим село Стрмицу и Плавно,
ту се братство кује још одавно.
Волим бистре потоке и њиве,
волим људе који одвје живе . . .

И пружи дужи корак. До његових ушију допирао је одјек клепке стада говеда на паши. Осјетио је да је близу. Лице му се наједном озари. Одједном је почео да стрепи. Ваља проћи поред Јарића. То бунтовно племе никад није странцима вјеровало. Бар да је обучен у динарско рухо! Већ — прави странац. Ако га сретну — испитиваће га. Шта ће им рећи? Што баш туда иде? Имао је пречи пут до Стрмице . . .

Ногу за ногом и изби на ивицу шуме.

— Ха, ту сам! Тако! Јест! Да је среће, ту споменик треба да буде, али га нема. Или сам скренуо са пута

или са ума? Не, не, ту је био споменик оног свијетлог устанка на Тромеђи 1875—1878. године.

Крајновића хладан зној обли. Али, ако би се распитивао за споменик, ко зна како би прошао — размишљао је. Није му било право, али је морао кренути даље према Бабићевом језеру. Све га је више и више студ око срца стезала при помисли — шта ће затећи у његовој Стрмици . . .

Прошао је језеро. Замишљао је битку између Турака и Голубових устаника, и како су устаници бацили печеног овна у језеро, и како га је вода избацила у Зрмању, и како су устаници побједу извојевали и . . . и . . .

За часак је подигао главу. Пред њим је лежао Горњи и Доњи Тишковац. Сишао је ближе. Имао је шта видјети: Звоник цркве порушен. Зоврика ишикала — већа од цркве. Приће ближе. Види — нема врата. Скиде капу, прекрсти се и уђе у цркву. Нигдје једне слике ни иконе. На олтару исписано латиницом:

— Јебем матер попу Бујићу . . .

Наће се Крајновић у чуду. Не вјерује својим очима. Тако нешто нису ни Турци радили. Јест, сјекли су главе, али су знали и поштовали туђу вјеру. Бојали су се или Бога или освете. Али — чија је ово војска радила? Неће јој ни Бог ни народ опростити. Крајновићу се сузе наресиле. Изиће из цркве — окрене се поново, прекрсти и крене — сада сигурним путем према својој Стрмици, према својој царевини . . .

Почео је Крајновић наглас причати:

— Што њега нису ухватили, ако су били паметнији? Што им је мртва зграда и то богомоља крива? Јебали они њега и он њих! . . .

Грабио је Крајновић крупним корацима. Желио је да сам сазна одмах, а не да му говоре, шта је добро, а шта лоше нова власт донијела. Палчеви ногу већ су увелико провирили кроз ципеле „америкаике". Ни-

су издржале по оштрацу. Из прстију је почела цурити крв по ионако крвавој Тромеђи . . .

Већ је сунце почело залазити. Крајновић се обрео на мјесту Граб. Али Граба нигдје. Нема ни утврђења Лазарете. Само се у даљини свијетли кула Матосова. Нема ни једног јединог камена са те одвајкада границе између босанске и далматинске државе. Нема. Помисли Крајновић да је понво забасао, да се не налази у Стрмици. Па онда опет види Дерала, па Орловицу. Дође себи:

— Не, не, то су ови нови ћутуруми порушили, како би сутра рекли да су од њих свијет и историја постали. Ајме, Србине, брате, што ово дозволи? Ко ти земљу унакази? Гдје се, јадан, вратих, јадна ли ми мајка! Шта ће ли ме још снаћи? . . .

Ишао је према Матос-Градини и рачунао:

— 'Ајде да видим, или ми се причиња, да је то баш она?

Прегазио је Мрачај-воду. То му није било тешко, јер је била скоро пресушила. Испео се и пољубио древни камен у њеном зиду. Пред његовим очима титрала је слика војводе Павасовића и његових стотину војника Стрмичана који, не устукнувши ни један корак пред најездом Мехмед-паше и његових двије хиљаде коњаника, изгубише главе, али колико-толико зауставише ту проклету неман. А те, давне, 1715. године Синјани одиграваше своју прву алкарску игру . . .

Поглед Крајновића усмјери се поново према Грабу и Лазарети. Не вјерује самом себи да их тамо више нема, па поново промрмља:

— Шта би сада рекао босански бан Котроманић и Младен Бурђев Шубић, далматински бан — кад би васкрсли? Зар руковање негдашњих владара није више важно? Зар се треба попишати на нашу прошлост, историју и традицију? Зар то нису били људи? Јесу, брате, јесу честитији од ових који не знају мозгом

путеве мицати. Шта им је камен крив, криви били за навјек! Шта им је требало да до темеља сравне те светиње прошлости? На чему ће да уче генерације? Мисле да се историја ствара рушењем споменика? Не знају да ће им млађи рећи да су били луди. Доћи ће и они за исповијест, али ће им бити касно . . .

Наклони се Крајновић тој древној кули, заправо, према узиданим костима својих прадједова, па се спусти низ Стражбеницу. Сада већ сасвим наглас говори и врти главом:

— Шта ли још можеш доживјети, црни Крајновићу . . . ?

Нога за ногом — и Крајновић бајажљиво прилази црквеном дворишту. Погледа лијево — нема оне дивне попове куће. Погледа десно — нема љетниковца. А кад је погледао право и видио да нема ни Соколане, негдашње љепотице Книнске Крајине, Крајновићу се вилице укочише, очи стале, усне осушиле, ноге отказале, а онда, као из кабла — сузе наврле . . .

Погледао је Крајновић још мало лијево. Црква Госпојина сва изрешетана. Црква Јованђдан скоро срушена . . .

Крајновић је клекао и на кољенима прилазио мјесту гдје је била Соколана. Све вјерује, али што види не вјерује. Не вјерује да она више не постоји. Пузио је том мјесту нечујно као изгубљеном болеснику пред смрт, плашећи се да га било чиме повриједи, са великим болом. Не, нису га очи варале! Није ту било ни рушевине. Цигла је уклоњена. Само покоји камен из темеља вири као кости прадједовске. Та потресна слика оборила је горостаса Крајновића.

Овај призор се све јаче урезивао у срце и душу Крајновића. Навалживао је на његов мозак лош предзнак. За дјелић секунде пролети му све оно што је некад видио и лијепо доживио: слике и сводови, ћилиме, мермерни камен, рукотворине, а нарочито извезена слика пророкиње Милице из које се, ево, почела обистињавати њена порука . . .

Али ове двије цркве, иако унакажене од куршума безвјерника звјерињака — како би их човјек назвао, пред залазак сунца, изгледале су као двије сестре које једна другој руке пружају у немилости, а преко њих анђели прескачу. Колико год рана на себи имају, толико духа више шаљу своме отечеству. Па онако клечећи обасјавају својим звонцима крваве пете. Колико год својим стопалом више притисну — то света крв даље шикне. Тако је то са светињама — Крајновић гласно размишља и куне оног ко их је скрнавио, и своје очи што су то видјеле . . .

Видео је Крајновић свега у свијету. И сам је учествовао у рату. Видјео многе лешеве бачене у воду или јаму, прегажене или онесвијешћене људе. Али ово скрнављење светих споменика баш га ујело за срце. Да су им тирани бар оставили скелет, него срушили до темеља! Које ли је вријеме дошло, вријеме зла и безумља? — настави Крајновић да размишља, па прије једној, па потом другој цркви, пољуби у мјесто гдје је куршум одвалио клесани камен или малту на зиду. Као праву људску рану — цјелива их. Прекрсти се тројством и настави ход својој родној кући у сеоце Миздраковац . . .

Спуштао се полако у поље. Што се даље отискивао, све му је више пред очима играла слика порушених грађевина, фресака, мермерних каменова, округлих прозора, резбарија, слике српских војвода.

Замишљао је њихову бившу љепоту, уживао у њиховом красу. Сав је устрептио, узбуђен. Сузе су му влажиле јагодице. Навирала су му тужна питања. Њихова тежина само што му није срце истргла.

Да ли је могуће да је онај исти српски народ, који је завјештао ове храмове, дозволио да се до темеља

сруше? Има ли он и даље своју вјеру, понос, свијест? Боже, Боже, што ти ово дозволи, ако и тебе има?

* * *

Ноћ је увелико надвладала дан кад је Крајновић стигао пред кућни праг. Погледао је кроз прозорчић. Маша је сједила уз пећ и густим дрвеним чешљем чешљала, не више црну — већ просједу косу. На њој црнина. Одаје лик посве старе жене. Крајновић уздахну. Приђе вратима и закуца. Маша устаде и запита:

— Ко је?

— Јован!

— Који Јован?

— Твој — Крајновић! Отвори!

— 'Ајде на прозор да те видим.

— Отвори, 'ајде к врагу, видјећеш ме!

— Нећу док те не видим, јеси ли ти то за праве!

— 'Ајде, добро.

Приђе Крајновић прозору, Маша заплака.

— Ти ли си, мој Јоване! Ја изгубила сву наду!

Врата се отворише. Крајновић и Маша падоше у загрљај. Једном другом ставише руке око врата. Крену̀ше им сузе. На Маши се чудан израз лица очита у Крајновићевим очима и мислима, па запита:

— Како си, Машо?

— И добро и никако, мој Јоване!

— А како су дјеца?

Маша се баци на под и поче кукати:

— Само су ти живи Никола, Радомир и Анђа. Милана и Душана никада више видјети нећеш. Отишли су на онај свијет . . .

— Ма шта кажеш?

— Да, да, на онај свијет!

— Ма гдје си их сахранила?

— Други су их сахранили . . .

Крајновић скиде капу и удари се по колену. Намршти лице. Као да ће громови из њега. Поглед упери у земуницу у коју му се отац завлачио — да би заварао траг Турцима, па ће поново маши:

— Ко их је убио, говори!

— Они што су и цркву изрешетали, спалили слике и иконе, олтар извртнули . . .

— Ама јесу ли дјеца неком крива?

— Ма коме ће бити крива? Криви смо ми што смо их створили.

— Е, видјећемо!

Из очију му сјевну муња. Стегну шаке и стави их на слепоочнице. Тешко му. Само што га бол за синовима не прекине . . .

— Смири се, Јоване. Шта сад можемо! — тјеши га Маша.

— Хоћу да знам гдје су и да им одем на гроб. Хоћу да им кости пренесем у једну гробницу. Хоћу своме оцу, својој дјеци, теби и себи да подигнем споменик за нашега живота . . .

— Мој Јоване, и Душан и Милан су одведени. Душан у логор у Моховљане код Босанске Градишке и тамо страдао. Милан овдје на кућном прагу. Обојица од усташке руке . . .

Прво су млађег, Милана убили, заклали као овцу. Нисам се ни освијестила, јавише ми, једна ти сам, за Душана . . . Само сам, још, очекивала вијест да се и теби више не надам . . .

Загрцну се Маша, потом удахну ваздух, па настави:

— Ех, како ми је било? Преко цијелог дана сам бугарила, ноћу косу чупала. Шта би год помислила — они преда мном. Нема их више. Не знам шта ће ми живот. Али, ово друго троје, Никола, Радомир и Анђа — моју муку и бол ублажују. Да њих није било — објесила би се . . .

Једне ноћи притисла ме мора. Било ми је претешко. Срце хоће да пукне од бола. Цијелу ноћ ме прогањала мисао: Зашто њих нема? Шта су они криви? Што мене нису убили? ... Гушила сам се у сузама. Нисам оком трепнула. Све се у мени ломило и кидало. Дошла црна мисао: Објесити се и ништа друго. Кад је свануло, Бог им дао свако добро, дошли кумови Симо и Ђурђија да ме тјеше. Кум каже:

— Доћи ће кум Крајновић ...

Као да је пророк. Каже да зна где су кости наше дјеце. Ја сам му кричила да нађе коменоресце из Шараца, велим, кад њих нема, да им бар крст ставим и да на крст њихова имена уклешем. Крст сам одредила да ставе тамо гдје је твој отац сахрањен. Па онда, опет, помислим како ћу то сама. Нема ми мог Крајновића. Шта ће он рећи ако икад дође? „Крст ставила, а кости није пренијела". Шта осветити, како парастос учинити?

— Нема ноћи кад их нисам сањала. А они, ваљда, живе док их сањам и док их спомињем. Тако ми се једне ноћи утувило како се враћају с прела, коло воде, играју, пјевају ...

Крајновића савладале муке и умор. Потпуно онемоћао. Маша донесе лавор са топлом водом. Опра му ноге и распреми га. Намјести сламњачу и преко ње пресвуче другу плахту:

— 'Ајде, Јоване, легни, уморан си.

Крајновић се просто скљока у кревет. Мучио се дуго. Тешко је заспао. Све вријеме нешта је бунцао. Маша је била будна. Скидала му је грашке зноја са чела ...

Кад су пијетли зору најавили, Крајновић је био већ на ногама. Почео се окретати по соби. Пред њим је било двоје његове дјеце, Радомир и Анђа. (Николу је већ одраније дао у Голубић Машиној сестри Марици).

Помиловао их је. Дуго их посматрао. То нису више дијеца. Оставио их је сасвим мале, скоро да их не препознаје. Ни они њега. Али, види се, крв није вода. Није им много требало да се њему приближе.

Тога дана брзо се пронијела вијест: дошао Крајновић, дошао Крајновић ...

Другог јутра, није Крајновић са својом женом и дјецом скоро ништа пробесједио, кад на врата бану стари Јејина молећи Крајновића да му посуди новац. Крајновић онако тужан и прекућаван обећа му и посуди, а Јејина за те паре купи највећу кућу у Стрмици. Могао ју је Крајновић купити, али му овај није рекао да смјера купити кућу, већ волове и тако искористио Крајновићеву доброту. Одвраћао га је кум Круница:

— Не мораш му одмах, куме, дати паре. Размисли мало, даћеш му сутра.

Али Крајновић своју чврсту ријеч није хтио поћи. Знао је то мудри Јејина, па је — да га неко не претекне, и пожурио рано слиједећег јутра ...

Крајновићу у том трену није било ни до чега. Прогањала га је једина мисао да, прије од свих послова, подигне споменик дјеци и оцу ...

XXII

Дошла недјеља. Крајновић се упути у цркву. На самом прагу цркве срео га поп Јелача.

— Помаже Бог, оче!

— Бог ти помогао!

— Шта ово бӣ са овим грађевинама, кумим те Богом?

— Не питај много и не задржавај се, молим те, Крајновићу. Него, кад си, Крајновићу, дошао? Којим добром одмах к мени?

— Дошао сам прије неки дан. Овамо пођох да прегледам књиге рођених и умрлих. Хоћу дјеци и оцу споменик да подигнем.

— Е мој Крајновићу! Све је то уништено, све!

— Како све, оче, кумим те Богом? Гдје ћу то сазнати?

— Скоро нигдје, мој Крајновићу. Душмани су то све уништили. Усташе, Крајновићу, усташе, сјеме им се затрало!

— И шта сад, оче да радим?

— Једино у манастиру Драговић у Цетинској крајини можеш нешто сазнати. Знаш ли гдје је то?

— Како нећу знати! Ту је Доситеј Обрадовић, српски просвјетитељ, учио дјецу из околних мјеста, а нарочито из Кољана.

— Да, да, баш тако Крајновићу, тамо отиђи . . .

Знао је поп да се Крајновић неће снаћи. Не би се ама баш нико снашао у том новостворeном глибу, па ни Крајновић . . .

Већ сутрадан Крајновић се упути манастиру Драговић. Поранио. Као некад, очешагијао коња, оседлао га, напојио, нахранио, помиловао му гриву. Коњ је њулио уши. Табанао је копитама. Погледа Крајновић наниже и примијети да је коњ бос. Кутија чавала, већ зарђала, стајала је на мјесту гдје ју је оставио још приликом поласка у Америку. Отворио ју је. Чавли су били као нови. Узе нож и чекић, па прихвати лијеву ногу лисастог коња:

— Ауф, ауф — рече Крајновић. Коњ зарза и подиже ногу.

И тако редом другу, трећу, па четврту. И коњ постаде некако веселији. Протресе се.

Крајновић узе онај руксак што га је донио из Америке. Већ је Маша ставила у њега сира, скуваних јаја, литар ракије, дволитру вина, круха и соли. Све је било спремно. Крајновић изведе коња испред гумна. Зајаха. Окрену га према Маши и дјеци и рече:

— Збогом!

— Збогом, Јоване! — изусти Маша.

— Збогом, ћаћа! — рекоше дјеца Радомир и Аница.

Бич фијукну, коњ закаса. Поред кућа Дмитровића већ је галопирао . . .

— Зажелио се — помисли Маша гледајући за Крајновићем док није сасвим замакао поред кућа Амановића . . .

Крајновић одјезди низ стрмичко поље. Хтјео је заобићи Церовце. То му племе није никад било по вољи још од оног сајменог дана кад се женио он и његов кум Круница и кад замало да није настрадао. И тако размишљајући како се церовачко племе понаша онако како вјетар дува, успорио је ход, и коњ није више касао. Скоро да је стао када је био на домаку куће Николе Церовца — гостионичара. На кући камена плоча на којој пише:

— . . . прекраћен живот од усташке руке.

Кроз главу Крајновића прође црна мисао:

— Мајку им јебем, најбољег церовачког голуба заклаше. Јединог у кога је човјек од тог племена и имао повјерења. Изабрали баш њега, честитог Србина . . .

Прекрсти се и крену даље испод брдашца Боланце, поред сеоца Вуковића, па нагари коња преко Гњилих бара. На пролазу капеле Светог Стевана застаде. Погледа, а оно — окренут крст, а и сва капела пребачена на другу страну. Помисли:

— Ко је ово урадио, разапет био! Ово, значи, није више православна капела! Ово је туђа капела! Али, како туђа у овој земљи православној? . . .

Запуштена капела. Око ње израсла купина. Загледа се Крајновић около. Из раките и другог шибља провлачила се змијурина шарка. Пузила је према капели, а онда у правцу Крајновића. Коњ зарза, ко да хоће Крајновићу да каже да треба кренути и склонити се змији с пута, јер то није више онај храм, богомоља у који је и сам бацао новчић „за сретна пута". Змија је подигла главу. Коњ је тресnуо копитом, а она шмугну у отвор, под капелу. Погледа Крајновић на капелу. Није више онај лијепи заобљени крст, већ прав — к'о црта. Прекрсти се па опет крену . . .

Преко голубићког поља ћарлијао је вјетар. Ту стално ћарлија — сјетио се Крајновић. Наспрам кућа Дамјановића у долиници запази Крајновић цвјетове неуобичајено јарке боје — к'о крв. Као да су донијети с Косова поља, какве је некад гледао док је био у српској војсци. А онда се присјети разговора од прије неки дан са кумом Круницом — како је баш на том мјесту заклано осамнаест Срба, осамнаест делија . . .

Крајновић је овдје сјахао с коња, завезао га за шљиву. Склопио руке. Као кип стао повише самих ружа и каранфила. Дотакао је скоро сваки цвијет. Плашио се да било коју латицу откине. Који би год помиловао, помислио би да је израстао баш из тијела његовог сина Милана. Ту удолину — рекао му кум Круница — народ је назвао Огњило себра. Сви ти људи изгинули на голубићкој цести у Крајновићевим очима постали су несагориви угарци, спремни сваког тренутка да плану . . .

Познавао је Крајновић појединачно све заклане. Због тога је његов бол био још већи. Окренуо се према истоку, прекрстио се, поново окренуо према мјесту трагедије српског рода његовог краја, поклонио се, затим одријешио коња, узјахао и продужио путем којим је кренуо . . .

Већ су прошла три сата дружења Крајновића и његовог коња кад су преко Топоља избили уз понорницу Крчић до млина покојног Арсенија Црногорца. Под пећином Динаре, на првој Арсенијевој кући уклесан натпис:

— Овдје су размењивани заробљеници талијанске војске и Пете далматинске бригаде. Размјеном је руководио Драгутин Црногорац, комесар . . .

Крајновићу навре крв у слепоочнице:

— Па то је тазбина мога кума Крунице.

Сјахао је са коња и приближио се да боље прочита. Одједном се зачуо одмјерени мушки глас:

— Шта гледаш, куме?

— Ево гледам ову плочу. А по чему смо ми кумови?

— Па јеси ли ти кум мога зета Крунице и сестре Бурбије?

— Ама, јеси ли ти то, Коста, кумим те Богом? Е, драги мој Којо! — превари се Крајновић у имену.

— Нисам, Јоване Крајновићу, нисам. Ниси ме ваљда заборавио. Ја сам његов брат Филип.

— Ајме мени, мајко моја! Ја сам се преварио. Извини ми до Бога! Ма како сам побркао! Залете ми се овај мој језик. Боље да сам га одсјекао него да се преварим баш гдје се не смијем преварити.

— Ништа, ништа, дешава се то. Немој зато бринути. Него куда јездиш? Имаш ли времена да прођудикамо?

— Немам много, Филипе, али с тобом ћу мало остати.

За тили час коњ је био свезан за липово дрво и пред њега стављена крошња сјена.

Под разгранотом липом Филип је мајсторски рендисао даску за врата. Полако. Резбарио је филигранском тачношћу . . .

— Алал ти вјера, Филипе! Правиш ова врата и резбариш овај рам као да ће за цркву.

— Па и хоће, мој Крајновићу, и то у твоју Стрмицу, за цркву Госпојину.

— Хвала ти, мој Филипе! Прије неки дан сам дошао. Видим све обогаљено. И ред је да се то поправи. Ако ти поп Јелача не плати, ја ћу ти платити. Него реци ми, молим те, шта се то деси са Костом, нашим добрим Којом? Кад већ пролазим, отишао бих му на гроб.

— Заклали га душмани, Крајновићу. Одвели га и заклали, сјеме им се затрало! Неки кажу да су га заклали четници, а неки, опет, веле да су то злодјело учиниле усташе.

— Ма усташе, усташе, драги мој Филипе! Зна се за тај случај. Само ја нисам хтјео да ти стајем на рану па сам се овако понио — као и да не знам, ко велим, да се много не задржавам . . . Мени је то испричао кум Круница и кума Бурбија која му је рођена сестра као што си му и ти рођени брат. Чим су се,

кажу, пресвукли у четничка одијела, то су злодјело учинили. То ти је, Филипе, за вјеровати, све је друго измишљено . . .

Гледа у Крајновића Анђа, удова Косте Црногорца. Врти главом:

— Не знам, Крајновићу! Знам само да ја не могу док сам жива славити своју крсну славу Аранђеловдан. Баш су бирали да га на дан његове славе закољу. Ваљда да застраше све оне који су за нови покрет. Он је, јадна ли сам, био љут и жесток. Што би наумио, тако је морало бити. Али, сигурно је био поштенији од свих у овом крају.

И забугари:

Ајме, Којо, срећо мојааа
Ајме Којо, очњи видеее
ко ли те је усмртиооо . . .

Настао је тајац. Филипова жена узела је под руку своју јетрву и одвела у кућу.

Крајновић је наставио:

— Па зато су га и смакли. Али ја чврсто вјерујем мојим кумовима . . . Гледам шта је све урађено са овим српским светињама. Све је, од Тишковца ево довде, осакаћено. Не вјерујем да човјек хоће себи да одсјече руку. Радије се то другом чини. Тако је то са вјером. Једна другој гране сијече. А људи такође! Ево у Стрмици — све су црквене књиге спаљене . . .

Изгубио сам двоје дјеце, заклале их усташе. Сада сам кренуо у Драговић да пронађем било какав спис из којег ћу видјети датуме рођења оца и њих. Хоћу споменик да им подигнем. Не знам који датум уније-ти . . . Па ме случајно пут овуда нанесе . . .

И тако у разговору Крајновића и Филипа прође један добар сат у причи о муци и једног и другог. Пред Крајновића Стана донесе здјелу пуре и киселог млијека. То је најбоља храна за пут, па је Стана, Филипова жена, због тога и изнијела ово јело на сто.

Крајновићу то добро дође. Нудише га другим јелом, али се он задовољно захвали:

— Хвала вам, браћо и сестре! Морам даље. Одредио сам стићи за видла. Због ом!

— На оваквом коњу могао би и даље — рече Филип. — Али, ако се будеш чешће заустављао и ишчућавао успут свему што се десило, богами, требало би ти више дана. Тешка времена, мој Крајновићу, притискивала су и још притишћу ову земљу и небо ове Крајине. Нек'ти је сретан пут! . . .

Крајновић је одмицао, а Филип му је махао капом динарком дуго док Крајновић није замакао у гр-мове Полаче.

Крајновићу је време утекло људујући у кући Црногорца. Дан је увелико одмакао. Сунце је замакло. Јездећи преко Полаче, срео је вучаре. Убили су вука под Динаром. Пјевали су сложно:

— Ево вује с планине
дајте вуји сланине . . . !

— Добро вече, људи! — назвао је Крајновић.

— Стан'де, делијо! — цикну један од вучара.

Крајновићу се коса накостријеши. Помисли:

„Нећу, ваљда, на овом светом путу имати проблема ове врсте! Овај што ме заустави — мој је. Покупићу са њим ову прашину, а мени како буде . . ."

Сјахао је с коња. Није ни коракнуо, а вучари су били око њега. Загледају га од пете до главе.

— Станите, људи! Ово је Јован Крајновић кога давне хиљаду девет стотина четрнаесте, па и надаље године није нико могао оборити у рвању на стрмичкој светковини и на другим сајмовима книнске крајине!

— Јеси ли ти то, Вајо Радуловићу, рођени брате? Сјећаш ли се кад смо заједно — Стрмичани и Полачани — растјерали оне губавце?

— Сјећамо, сјећамо, Крајновићу — одговори сасвим други човјек, звани Миливојевић.

— Убисте ли вука, убисте? Е, моји Полачани, изгледа да има горих вукова од ове дивљачи! Шта ли сам све видио од Личког Тишковца довде! Никакве звијери не би то учиниле. Све осакаћено, обогаљено. На хиљаде црних марама, на хиљаде црних застава . . .

Е, шта ћеш ти још видјети, Крајновићу! — рече Вајо Радуловић. — Него куд си кренуо?

— Кренуо сам у манастир Драговић да пронађем списе. Кажу ми да једино тамо могу пронаћи црквене књиге којих више нема у стрмичкој цркви. Заборавио сам датуме рођења своје дјеце, ни кад су изгинула такође не знам, а о оцу Јовану да и не говорим . . .

Видите вучари да је Крајновић, скитајући се по свијету, изгубио везу са истином о својој Крајини. Дадоше му вина и зажелеше сретан пут. Боље је, веле, да се сам увјери.

— Онда због, људи!

— Због, Крајновићу!

Крајновић се ухвати коњу за врат, па се одбаци у вис и зајаха га. Полачани се зачудише одакле том човјеку толико вјештине. Вртјели су главом. Вајо Радуловић им је успут испричао колико се они дуго знају. Да је седамнаест година провео у Америци. Како је код Полачког зета Симе Крунице читао његова писма . . .

Ту, у близини извора ријеке Цетине, Крајновић је оборио поглед удесно. На голој ледини на њеним плећима издизала се рушевина цркве Светог Спаса. Мукла тишина над пропланком. Примакао се Крајновић уз сам камен. Изнад његове главе прелетио је орао. Одлетио је у шумарак. Са друге стране је закликтао. Коњ је наћулио уши, а онда почео да удара копитом. Све је то у Крајновића утјеривало зебњу. Није силазио с коња. Са висине је могао боље гледати. Сваки

је камен препознавао. Али нигдје крста, нигдје гроба, нигдје остатка звоника ни звона. Нигдје каквог записа. Као да је све то ђаво од народа отргао. Помисли Крајновић да је боље одмах продужити, да то није видио. Удари се шаком о прса, прекрсти и рече: „Ај'мо, ај'мо!"

Још једном је чуо кликтај орла. Што се даље одмицао, кликтај га је више подсјећао на кружење гаврана над Стрмицом — кад је стари краљ Мркоњић умро и уморни гавран наговијестио ту црну несрећу. У Крајновићевој глави јави се пометња. Урезивао се плач и бол . . .

Прилазио је Цетинској Крајини. Одзвањала су копита. Топот је одјекивао превојима. Ноћ је исувише рано пала. Са Динаре су долазили црни облаци. Множили се веома брзо. Небо је одједном, за тили час, било заклоњено. Смрачи се нагло. Вјетар поче лелујати гране и набацивати кишу.

На осами Крајновић угледа светиљку. У том правцу усмјери коња, који закаса. Киша нагло пљусну. Крајновић на себе набаци аљинак. Коњ поче галопирати. Крајновићу се учини да је то близу — у први мах, али требало је дуго јездити до светиљке. Дуго су их киша и вјетар шибали, док се коњ нагло не заустави. Предње ноге упале му у глиб. Коњ се трзао и замахивао као да ће почети да галопира. Крајновић се нађе у језеру. Искуство је дошло до изражаја. Окренуо је узду удесно и коњ је, батргајући предњим ногама, испливао поново на обалу, — срећом, сасвим камениту. А онда, новим путем, кренуо је даље. У једном тренутку Крајновић је помислио да је већ стигао на Јадранско море. Али, забога, уз море има безброј кућа, видјело би се свјетло! Овдје су пропланци. Само са лијеве стране — равно ко на длану. Склонио би се, али нема гдје и код кога. Лијево се простирала непрегледна во-

да, десно шипражје. Пут кривуда. Крајновић и његов коњ тумарају . . .

Након дугог рвања са кишом и вјетром наиђоше на ознаку. На табли је писало латиницом ЦИВЉАНИ. Грмило је и сијевало. При свјетлости муње Крајновић је препознао мјесто. На његову жалост, у кућама није било свјетла.

Киша је шкропила све више и јаче. Види Крајновић да мора тражити заштиту, бар те ноћи, у тим скоро обамрлим зидинама. Ковитла му се мисао:

— Како Цивљани? Ваљда су Кољани!

Опет сијевну — он прочита ЦИВЉАНИ. Вјетар нагло заковитла у вихору. Однесе Крајновићу капу у небеса — у мрак. Крајновић осјети хладноћу па прозбори коњу:

— Морамо се овдје негдје склонити, спасити од зла.

Из мрке ноћи залајао је пас. Крајновић је сјахао. Поведе коња у том правцу. Пас је све више лајао, завијао као вук. Опет је сијевнуло. Крајновићу се учини да разазнаје пут. Видио је да је пас свезан. Пришао му је скоро на корак. Пас је жестоко кидисао. Крајновић је то и желио, рачунао је: ако некога има, изићи ће. Али, нико није излазио. Крајновић је из свег гласа викнуо:

— Домаћине-е-е!

Лампа се упали, прозор се одшкрину.

— Ко је? Нема домаћина!

— Ја сам. Јован Крајновић из Стрмице. Мука ме натјерала овамо. Отвори, женска главо, спаси ме, ако Бога знаш!

— Јован Крајновић из Стрмице? — зачуђено упита старица. — Да то није онај из Америке?

— Да, да, а откуд то знаш?

— Унука ми је писала како доји твоје дијете, јеси ли ти тај?

— Јесам, вјеруј Богу.

— Сачекај само мало.

Из небеса сијевну муња. Гром звизну сасвим близу. Коњ завришта и пропе се. Пас још жешће насрну. Грмљавина протутња као да се сва Динара руши. Просто, — тле задрхта.

Зашкрипаше врата. Изађе старица са карабитушом у руци:

— Боже, дај да ово на добро изађе, путниче! О, бога ти, ти ниси сам!

— Е, моја мајо, да нисам имао друга у овом свом коњу, не би живу главу изнио у овој ничијој земљи! Скоро да не вјерујем и сам да овдје има живе главе.

Старица отвори појату. Коњ као да зна да ће тамо ући и преноћити, па зарза.

— Стани, стани, и ти си се, јадна ли сам, уморио. Даће теби Стеавнија јести.

Брзо је старица у јасле ставила сијена. Крајновић је распремио коња и увео га у камену појату прионулу уз земљу. Са коња се пушило. Стеванија баци на њега трошни биљац — да се коњ не би прехладио. Крајновић га помилова по челу, а затим потапша. Рече му „лаку ноћ" као да је коњ чељаде. Старица рече Крајновићу:

— Идемо, синко — уморан си, да и теби распремим кревет, да се одмориш. Гдје је Америка, јадна ли сам? — Старица умислила да Крајновић управо долази отуд — из Америке.

— Не долазим ја сад из Америке. Додуше, дошао сам прије неки дан. Пошао сам до манастира Драговић. Ево цијели боговетни дан путујем на овом свом доратастом коњу и никако доћи. Ухвати ме ово зло. Замало да у некој бари пуној воде главу изгубим . . .

Старица га слуша као да је у чуду — како да не зна шта се десило:

— У манастир хоћеш, а?

Отвори друга врата, Крајновић за њом, а она опет:

— Сједи, Крајновићу! Јеси ли гладан?

— Нисам мајо. Само нек' сам се склонио од овог невремена.

— Ипак ћу ја теби спремити нешто да презалогајиш. Гладан си ти, гладан и оде у другу просторију.

Крајновић се огледа по соби. Све старица држи уредно. Све на своме мјесту. На поду разастрте поњаве. Кревет прекривен бијелим биљем. На зидовима затегнути извезени радови. Више њих окачена икона светог Ђурђа како копљем убија аждају. На супротном зиду види ону исту слику што је била у стрмичкој Соколани; извезена свијетлоплавом бојом која је представљала потоп . . .

Уђе старица носећи дрвени тањир са крухом, сиром шкрипавцем и дволитром вина. Из ладице стола извади нож и со. Све то стави пред Крајновића:

— Узми, не стиди се!

— Хоћу, мајо, хоћу! Богати, одакле ти ова рукотворина? Оваква иста била је у стрмичкој парохији, у Соколани.

— А, синко, јест, јест! Само двије такве су биле. Ево ова и она у Стрмици. Даља моја рођака — пророкиња Милица Шарац — извезла ју је и поклонила ми. Изгледа да се онако како је замишљала, да се стварно тако обистињава. Шта мислиш ти, црни кукавче, 'оћеш у Драговић, куда? Није оно била бара већ језеро. Да си даље отишао, утопио би се и ти и твој коњ. Није више свети манастир Драговић тамо гдје ти мислиш. Нема Кољана села и других села, скоро до Сиња. Све је то сада језеро — к'о море велико!

— Какво језеро, мајко? Гдје је народ? Гдје су куће? Гдје је манастир? — упита зачуђено Крајновић.

— Под водом све. Народ се одселио у Србију. Разбацан по Батајници, Старој и Новој Пазови и ко зна

гдје . . . Натјерале га власти. Дали куће и имања будзашто. А, богами, чујем, земља није ништа боља него што је овдје била. Цетинска крајина је позната у свијету била још од цара Душана. Потопише рће све. И народ се расели . . .

— Како да дођем до манастира, — мајко?

— Никако! Једино чамцем на другу страну. Измјестили га бајаги. Као да народ не зна. Они мисле да смо ми луди. Хоће да нас растјерају и готово. Измислили да треба правити неке 'идроцентрале, умјесто луђерна и карабитуша уводити 'летрику. А ја још, као што видиш, на овом брдашцу палим петролејку или карабитушу.

— Ма и код мене у Стрмици све срушено. Нема ни цигле.

— Јест', јест', синко мој. За вријеме овог рата, усташе и Нијемци, сад, ето их, ђаволе — наши, ови нови смишљени задругари за неке домове узимају, а богме и тежаци за своје куће — све старо порушише и разнијеше. Ова нова власт кажу да је рекла: „Нема Бога". Него, ћути молим те, оставимо то, испричај ти како дође из Америке? Шта ти би? Видиш сада гдје си, као у јаму да си упао.

— Видим, Богами, видим. Добио сам писмо и разумио да се морам вратити. Ту су ми жена и дјеца. Додуше, овај рат ми је дјецу скоро преполовио.

— А како је онда сазнадох за ону дјецу из Америке?

— Ма, то јесу моја дјеца, али тако је морало бити.

— Аха — климну старица главом као да је све разумјела.

— А како ти у овој самоћи, мајо? Видим да носиш црнину. Имаш ли кога?

Старица навуче обрве. Из очију као да ће јој ватра избити.

— Само ја, Крајновићу. Ја и моја несрећа заједно другујемо у ова четири зида. Одоше, мој Крајновићу, три сина и муж — одоше. Друге године рата заклаше их усташе. Сахранили смо их баш код манастира Драговић. Сада их покрила вода. Кад јутром погледам према Драговићима срце ми се следи. Као да ми ова водурина мозак испира. Како до њих доћи? Како, туго моја? . . .

Већ је било касно. Напољу су сијевале муње и прштали громови, као да ће све планути. У једном тренутку су заћутали. Крајновић је одрезао комад круха. Под чврстим вилицама и зубима шкрипао је млади сир. Потом је усуо букару вина, па још једну, и наискап попио.

— Попиј, попиј, лакше ћеш заспати! Ја волим кад путник намјерник сврати и кад слатко једе. А познајеш ли неког с овог краја?

— Не познајем никог. Него, како то да овај народ дозволи да се ово потопи? Како је одједном ђаво ушао у њега? Да је то једно село, него, ко зна колико?

— Хоћу, испричаћу ти, али прије тога да ти нешто друго приповидим. Прве године рата, пред Аранђеловдан, усташе одведоше све попове и калуђере у Јасеновац. Јеси ли чуо за Јасеновац?

— Ајме мени, тамо је мој Душан настрадао.

— Ко ти је Душан?

— Син. Него 'ајде приповедај даље . . .

— Ти попови и калуђери добро су учили ову нашу дјецу и нас — да сви људи треба да се слажу као браћа. Тамо су их тукли, кажу, и мучили неким жилама и гвожђем само зато што су православни. Хтјели су све српско сатрти. Поубијати главе, а онда је са нама осталима лако. У том логору сви су окончали живот. Бог да им душе помилује и у рај пошаље! Манастир је опустошен. Све иконе избачене, олтар изврнут. У манастиру су пјеване усташке пјесме. Над српским дјевојкама силовања вршена; пила се српска крв . . .

А друге године рата, кад их партизани опколише, злотвори цркву миниpаше, дигоше је с једног краја у ваздух. Богомоља клекну и руке склопи. Успут спалише многе куће и побјегоше. Ево, овдје, у Шарцима, нађоше преко тридесет партизанских рањеника и све их поубијаше говорећи:

„Нек' вам Божо Билић даде срећу, али на оном свиту".

А тај човјек, Божо, добро хтједе овом народу. Убише и њега тамо негдје у Босни, код Јајца . . .

Добро, то је био проклети рат. Погинуло и наших и њихових. А шта сад? Ма ми смо, брате, за то криви. Криви смо и што је ово питомо поље Цетинске крајине потопљено. Не знамо чувати своје. Сви кидишу на нас. А ми, кад нас било ко подмити, ми постанемо крволочни према своме народу . . .

Старица је причала дуго. У неко доба Крајновић је уморан заспао. Стеванија је донијела други биљац и покрила га . . .

Мрак је уступио мјесто зори. Пијетли су се весело дозивали. Један је престајао, други настављао кукурикање. Облаци су ишчезли или их је вјетар отковитлао према Босни. Ведро је. Крајновић се пробудио и на бунару умио. Пас што је синоћ кидисао на њ' сада је махао репом. Коњ је чуо господара, па зарзао.

Крајновић се попео на брежуљак. Пред његовим очима плаветнило језера сударало се са небом. Иза Динаре румен је обасула хоризонт. Крајновићу се све окренуло. Он се не сналази на тој убогој пучини. Језеро је поплавило Цетинску крајину. На супротној страни само врлет. Назире се понека кућа одсјечена од свијета — и од Бога. Дивљач, по свој прилици, тамо царује — помисли Крајновић. Док се враћао путељком и размишљао, старица је напојила коња, договарала се са

једним старим комшијом да пребаци госта чамцем према измјештеном манастиру Драговић, спремала доручак.

Доручак од јаја и пршуте Крајновић је залио вином. Док је он доручковао, старица Стеванија и њен комшија спремише се да са гостом отплове чамцем на другу страну према светињи Драговић . . .

Замах мишица искусног комшије Шарца отиснуо је чамац са једне на другу обалу. Док је пловио, по Крајновићевој глави навирале су мисли. Играле су коло. У дубини језера црвенели су се они који су куће потопили. Сач до сача на огњишту пркосно стоји. Све је ту: и луг и цијеђ и вериге. На дну језера разбуктала се ватра и дим се распростире. Наћве пуне брашна пркосе води. На лопару божићна погача са новчићима очекује полазника. У софри сваког домаћина велика славска свијећа икри. Вода и пламен се удружили. Све то облива пјесма уз гусле и зов молитве . . .

Ћутали су дуго пловећи. Старица Стеванија отвори уста, уздахну и поче:

— Е, мој Крајновићу! Душмани затрше ова огњишта. Њихови домаћини потуцају се вјетрометинама. Скитају. Њихова душа је овдје. Неки би се вратили, али гдје? Не могу, ваљда, ватру у језеру распалити и дим кроз бацу отиснути. Вода је послије човјека најјача. Она ватру угаси . . . Овдје су нам змије стално очи пиле, а ове задње баш попиле. Нема овдје више ни вукова ни голубова. Како ово све вратити на своје мјесто? Никако! Судбина је овог народа да изумре и — готово! Са њим ће бити, као што сам чула, са неким хебрејским народом. Кажу да је то био велики народ, али попустљив до краја и . . . И нема га више. И ми треба да изумремо кад се не знамо присјетити шта непријатељ смишља, а кад сазнамо, већ буде касно.

Да знадеш само како је ружно кад се ова вода повуче па остане голет! Ни гуслар, ни пјесник то не би

могао да опише. Овдје је мука ткана више од шест вијекова, док се није земља оплеменила, постала питома — благодетна, а сада, ево гдје је, под водом. Ту су и кости прадједовске . . .

Чамац се надвио над старе Драговиће. Видјеле су се зидине видјео се олтар. Звоник се обрушио. Кроз Крајновићеве жиле протицала је свака српска светковина. Доситеј Обрадовић у клупе поставио рибе умјесто бистрих цетинских ученика. Помјешали се свеци, рибе и иконе. Чудним језиком говоре у земљи његовог отечества . . .

Крајновић се подбочио. Ништа не говори. Дошло му од силне муке да и сам ускочи у језеро, да рибе нахрани.

Види старица да се Крајновић сасвим растужио па ће опет:

— Ето, видиш! Боље је да си се сам увјерио. Кад би Бог д'о, многи се на лицу мјеста увјерили, не би се измишљала непотребна језера и народ селио са свога огњишта. Да је које среће, живјело би се у братству и слози. Али, како да човјек мисли о томе добро кад неко, и што је још веће зло, не знаш ко је тај што мисли зло. А наши, јадни ли су, неписмени, касно сазнају за ту лукавштину. Сами себи сијеку грану на којој сједе. Дошло чудо и — готово . . . — Ено их, доље су кости моја три сина и човјека. Нисам имала новац да их пренесем. Сад се купају у води. Сјеме се већ затрло . . .

Чамац је допловио. Упловио је у манастирску „луку". Комшија је остао у чамцу, а Крајновић и старица Стеванија одоше у „нови манастир".

Козјом стазом верали су се до манастира. Гледа Крајновић. Ни налик на стари! Стари му љепши хиљаду пута. Бар гледајући свана.

Пред њих ишета поп Никифор:

— Помаже Бог, оче!

— Бог вам помогао, брате и сестро! Којим добром, ако бога знате, овако рано? Не би ли Бог дао да се вјерници враћају своме храму? Али није прилике. Видите ли ово чудо? Направили ово језеро. Нити служи нама, нити њима — искористи поп да искаже свој гњев против нове власти — у ствари, не против нове власти, јер у њој има честитих људи, већ против оних у њој који не знају путеве мозгом мицати. Напротив, само лијепо замишљене путеве запетљавају . . .

— Драги оче, ја сам ноћас дошао на коњу из Стрмице овамо. Изгубио сам два сина, а и за оца не знам кад је рођен. Душмани су, због попа Бујића, све књиге спалили. Срамота, не знам датуме њиховог рођења! Шта на споменику да забиљежим? Рекоше ми да једино код вас то могу наћи. Помозите ми, преклињем вас!

Претурао је поп Никифор све књиге два дебела сата, али књиге из стрмичке парохије није нашао. Крајновић је изгубио стрпљење. Почео је шкрипити зубима. У његове руке долазила је крв из Југ-Богданових жила. Очи су му натопљене сузама. Тринаести вијек ребра му ломи све до тог трена. То неумитно прохујало вријеме притиска његове слепоочнице.

Али шта то све вриједи! Крајновић се враћа необављеног посла. Толики пут превалио, замало да главу изгуби у невремену, и ништа! Па онда опет размисли:

— Па не да нисам ништа сазнао, сазнао сам скоро све! Видим да је земља ничија. Ма и није тако. Она је нечија. Само није моја и Божија. Како год окренем — туђа је . . .

Истим путем, преко воде, враћао се Крајновић у Цивљане. Са комшијом старице Стеваније, Шарцем, договорио се о изради споменика. Није, вели, важно ако нема датума рођења, зна се датум смрти. Смрт и рођење дође исто у овом нашем мучном поднебљу . . .!

Крајновић се спремио за повратак у Стрмицу одмах по доласку из Драговића. Старицу Стеванију чаstио је са стотину динара. Дао је капару за споменик. Старица се нећкала. Вели, „нема смисла". А он опет:

— Узми, узми. Ти си мени главу спасила . . .

Зајахао је Крајновић свога верног коња и поред језера одјездио назад. Хитајући, стално се окретао. Стеванија старица махала је својом црном марамом све док Крајновић није замако у камењар иза голети . .

XXIII

За разлику од ноћашњег невремена, освануо је сунчан и лијеп дан. Повјетарац је мјестимично њихао гране на проријеђеним шљивицима и шумарцима.

Крајновић, тужан и невесео, сав набунуо од једа, а поврх свега необављеног посла, враћа се прашњавим путем својој Стрмици. На разиграном коњу, Крајновић као витез или војвода ломата се истим путем којим је синоћ дојездио. Опустио узде и дао коњу на вољу да се разигра. А коњ, паметна животиња, непогрешиво проналази скоро исте путељке којима је ноћас касао или галопирао. Кад су дошли у Топоље, сеоце надомак древног града Книна, Кулаш је почео да галопира. Никакав замор није осјећао. Крајновићу је било доста јахања. Подбио се. Али му се журило да што прије стигне у Голубић код сина Николе, оног што га је поодавно дао својој свастици и због тога остао у причама своје Крајине . . .

У неко доба Крајновић је бануо у Голубић. Није улазио дубље у село. Онако, не силазећи, упитао је једну старију жену која је на леђима носила бреме грабовине:

— Је ли ту Никола?

— Није. Отишао је у Стрмицу, кажу да му је ћаћа дошао из Америке.

Не би право Крајновићу, али да се не би задржавао, онако замишљен, само рече:

— Добро, збогом!

Сада је осјећао грижу савјести што није још јуче свратио се у Голубић при одласку у Драговић. Повукао је узду удесно и са узвиком „ија"! кренуо пречацем до главног пута. Касао је, само би успорио при пролазу крај цвјетне долине и капеле. Покрај њих је прошао скоро као у мимоходу, наклонио се, од сеоца Плавшића закасао, преко Гњилих-бара, Крајновић је Кулаша нагарио. Махао је бичем у ваздуху. Бич је пјевао, узда је сасвим опуштена, коњ је галопитао . . .

И тако наизмјенично. Пред сутон је стигао у Стрмицу, на кућни праг. Уморан и подбијен. Са уморног коња се пушило. Сав је запјенушио.

У кући Крајновићевој — ишчекивање. Чекали су га Маша са дјецом и кумови Симо Круница и Ђурђија.

— Видје ли оно што досад видјео ниси? — упита кум Круница.

— Наће ли књиге овог нашег патног села? — упита Маша.

— Има ли риба у језеру — упиташе дјеца.

Крајновићев се поглед усмјерио у правцу сина Николе. А Никола у њега. Потрчаше један другом у загрљај. Остадоше неко време у загрљају, потом се упиташе за здравље и . . .

Крајновић се полако распреми. На постављена питања није одговорао. Маша све ствари остави на своја мјеста. Донесе букару вина пред Крајновића. Крајновић застаде поред стола. Узе букару и попи вино. Спуштајући букару на сто, проговори:

— О, куме, ко ово поруши, потопи или изокрену, ако Бога знаш? Ко нашу Соколану сруши и разнесе?

— То ти је, мој куме, било по завршетку рата, кад успоставише одборе и задруге. а онда рекоше да треба градити дом. Да, задружни дом . . . Чујеш, куме, свуда је то, није само код нас.

— Шта велиш? Како свуда? Има ли неко да заустави ту безумну работу?

— Ко да их заустави, када су они главни? Власт држе, мој куме. Да, да, немаш се чему чудити. Подбаце мине, оне експлодирају, настане ломљава к'о да громови пуцају. Богомоља или нека друга стара зграда клекне, буди бог с њима, к'о да је човјек. Онда дођу цигланским камионима, коњским колима. Прораде ћускије, крампови, траље. Само товаре и тјерају. Наш задружни дом подигнут је од камења и цигала са Соколане. Била је то велика акција церовачка. Тако је звали и сад је тако зову. Они су надзирали и наређивали. Њима из Книна виша власт мигне оком, они скоком похитају да одмах спроведу акцију . . .

— Како, куме, церовачка власт, кумим те Богом? Ко је од њих икад јунак био? Свака част оном једином што су га усташе заклале! Кад сам јуче пролазио поред плоче са његовим уклесаним именом, до земље сам се поклонио. Али, остали — све ћутурум до ћутурума, а сад власт! Како вјетар дува, тако се окреће! Ако су они власт, онда је боље да одмах у земљу пропаднемо, или да се сви иселимо.

Окреће се Крајновић по кући. Жиле му набрекле. Зној га облива. Врти главом. Све му сумњиво . . .

— Јесте, јесте, куме! — проговори кума Ђурђија — Ти задругари, тобож нека власт, порушише Граб. Сав обрађени камен у темељ задружног дома ставише. Веле: „Нећемо старо — градимо ново". Кад су сви тежаци видјели да они вуку једна кола за дом, друга за себе, онда и они почеше да руше и носе. Као да и сад гледам: знам их све поименице, али они кажу да су бољи него ми. И власт каже да су бољи. Куку ти мени! Ову су омладину затровали: како нема Бога и да све Божије треба срушити. Али, не руши се, не бој се, по Сињу, Сплиту и другим приморским мјестима! Само овдје, у сјеверној Далмацији, а напосе у Стрмици. Веле

да ми и нисмо прави Далматинци, него Власи. Веле да се све то чини због попа Ђујића. Као да је он рођен прије цара Душана, краља Котроманића, краља Тврткa, бана Шубића, војводе Павасовића, војводе Бабића и старог краља Петра Карађорђевића — Мркоњића . . .

А тај Ђујић нити је био нити ће икад бити из Стрмице. Зна се гдје је он рођен. Измислили су то нови кожнокапуташи, властодршци, само да би са Тополја скинули љагу. Изгледа да су због тога све црквене књиге и спаљене како се не би знало ко је ко и ко је одакле. К'о веле: „Ту има неколико хероја" . . . Што је нас брига за то. Што је истина — истина је. Он је њихов, а не наш. Све су нам уништили што смо од историје и записа имали. Због тога, мој куме, код толико паметних и честитих људи из Стрмице, никог нигдје у више власти не бирају. К'о веле: они су четници, за краља и отаџбину . . .

И ко зна колико ће то дуго да траје. Бојим се да то неће шкодити нашим унучићима који се још нису ни родили. Родиће се, ваљда, неко и описати ове наше патње. Правда ће побиједити кад-тад. Кајаће се они, али ће им бити касно. Јер, лако је стомак напунити, али срце је тешко нахранити. Њима, тим бескичмењацима, треба рећи истину, да је он њихов, а не наш. Али како, кад је у њих власт? За њих није важно што је истина на нашој страни. А гдје је власт — ту је и нечовјештво. Они држе све у својим рукама, па и књиге сами пишу и у историју убацили да је поп Ђујић из Стрмице. Затровали читаву земљу. Али, богами ће једног дана и њихова прогорити. Храним ја четири сина. Ако је по правди и разуму, неки ће им доскочити, а можда и пљунути у брк. Ваљда ће и памет једног дана бити призната, а не ко има више варићака куруза у кашуну . . .

Ето, ти и мој Симо ишли сте на Граб у школу. Те зграде је требало само мало поправити и биле би боље

него ове што су сада направљене. Јесмо ли, је ли тако, у Соколани, Боже прости, Маша са тобом, а ја са Симом — дјевичанство изгубиле? Онакву соколску зграду — љепотицу — срушити. То ни Турци нису радили, већ су такве грађевине преуређивали за своје богомоље . . .

А омладина, мој куме, наговорена наопако, руши ли руши! И сада с Граба разносе, а од Соколане ни једне једвите цигле више нема. Веле обнова. Како обнова, кад руше?

— Јеси ли ти, куме, шта учинио да се тако не ради? — упита Крајновић кума Круницу.

— Како нисам, мој кумашине! Само да ти испричам ово:

Организовали Церовчани конференцију. Изађем ја пред окупљени народ. Све рачунам да су то неки људи да ће се уразумити. Таман да проговорим, Дане вели: „Скини, Круница, шајку". Ма к'о да ме ножем убоде. Видим ја да има намјеру да ме одмах ућутка, изнервира и да ја одустанем од своје замисли. Велим у себи: „Нећеш вала, мудрији сам ја од тебе вазда био". Тада ја предложим да се забрани разношење камења с Граба и рушење Соколане, већ да се те зграде поправе; изнесем колико је душа пало на том утврђењу — вјечној граници, онако, знаш како ја умијем — историјски. Али, свијет ћути. Не смије ништа. Ушао ђаво у њега. Утјеран страх у његове кости . . .

Други каже: „Сједи, Круница, ти ниси свјестан — није ово више Краљевина!" А ја њима опет кажем да то говорим из срца и душе као сваки честити човјек, да то нема везе са краљевином или овом државом, јер зграда је зграда, а и није лијепо рушити туђи зној и муку, па и историју. Има камена и на другој страни. Ако нема овдје, онда га нигдје и нема. Затражим да ме не вријеђају, јер нисам луд . . .

Неки херој, не знам га по имену, и неки професор икавац — рекоше да се зове Икица, обасуше ме ријечима: „Ниси ти, Крунице, луд, али ниси политички изграђен". А ја њима подигнем ову руку и велим: „А кад сам изгубио са ове шаке кажипрст на Црном врху у балканском рату против Бугара? Када сам у првом свјетском рату за краља и отаџбину био рањен под Чакор-планином у Црној Гори и прешао Албанију пјешке? Па из заробљеништва, са Сицилије, дошао поново у ову земљу да помажем наше намјере — онда сам био изграђен, а? Дао сам и сина у Титову гарду, у прве редове. Знате ви то све, Него сте се приграбили власти и слијепо је извршавате. Вратиће се вами оно што сад нељудски радите. Значи, чим вам кажем што вам није по вољи, нисам изграђен! Стидите се! Шта сте се покондирили? Зовете се другови! Ако тако наставите, богами, нема ту ни људи ни другова. Томе Дани Церовцу дали власт. Покажите куд се он каретао. Нити је био тамо нити овамо. Такви су најгори."

Скресао сам им, куме, све у брк. Касније ми неки рекоше: „Алал вјера, Крунице, а ја њима: „Што то нисте рекли на конференцији". Они веле: „Не смијемо".

Мада ти и даље кажем: све је то смућкај и проспи. И из среза и некаквог комитета дозвољавају да се све, тобож, старо руши. Они уопште не бринy колико је мудрости и порука у светим споменицима. Они сад гледају само шта ће ушићарити. Кад год хоће нешто да спроведу преко ових овдје наших бена, само веле „политички". Они сами не знају шта та ријеч значи, а стално је изговарају као папагаји. Добили, кажу, политичке задатке па заћу по селима, вичу на људе, гачу као гавранови. Људи непросвијећени, не разумију ни половину од оног њиховог неразумног језика. А они обуку кожне капуте, вози их шофер у лимузини. Купе људе к'о стоку. Хапсе их, воде полицију уза се. Одузимају жито, стоку. Кажу да је то обавеза, колективизација, откуп. Онда опет, вичу на неке да су саботери. Ако неко не испуни њихова очекивања, јер нема од чега, нема ни за себе ни дјецу своју — ухапсе га . . .

Скоро су на конференцији подговорили млађарију да вичу: „Доље Курбалије, кулаци! Извикивали имена Јовице, Сакице, Перице, Нинице. А они, к'о што и сам знаш, вриједни људи, бољи и по иметку и у глави од оних што вичу и оних што су их подговорили и послали. Добри, брате, људи и готово! Доста су они код истих тих Курбалија меме појели и војску и власт нахранили. То им се заборавило. Као да не знају да је Паја Курбалија био прије њих партијаш, и то какав — бољи од свију њих. Таквим људима треба капу скинути и клекнути пред њих ако треба, а не пљувати им у лице. Они не гледају на то. Да ли је то њихов програм? . . .

Твоја два сина одоше на онај свијет. И мој, као што рекох, борио се у првим редовима Титине гарде; прешао и Неретву и Сутјеску и сремски фронт, рањаван и, што се каже, враћен из мртвих, а они мени, мајку им јебем, тако — на сав глас пред свијетом. Тај исти Дане свети ми се, ако се сјећаш, од оног дана кад сам довео хармоникаша, Еру из Ужица, да свира на сајмени Јовањдан. А, што је најгоре, мој кумашине, као да је овај свијет потпуно залудан. Неки сотона с њим и у њему. До јуче све поштивао. У Бога вјеровао. Сада каже, или мора да каже да је то глупост и да то више не треба чинити.

Не слави се као што се некад славило. Кажу да не треба славити. Стану на пут и забрањују поповима у куће. Не смије се од њих запалити славска свјећа. Плаше се људи да им не би сутра у њиховој потреби наудили. Измислили нове славе. Ко да то може на пречац: сад има, сад нема славе . . .

Ух, кад се само сјетим кад су усташе изнијеле све књиге из цркве, па запалиле ватру и у њу бацили Је-

ванђеље, књиге рођених, умрлих и све друге светосавске листове. Часописе које нам је, ако се сјећаш, поп Букан давао . . .

Спалили наше очеве, дједове, прадједове и све претке. Развили коло око ватре и пјевали усташке пјесме . . .

* * *

Да, то је био рат. За човјечанство тамно безумље. Али шта хоће ови наши? Велим ти, куме, а и сам си видио зло. Немој да се код било кога за све ово даље распитујеш. Могли би те убрзо назвати саботером, иако ниси, што се каже, сир јео нити мирисао. Могли би те и ухапсити. Такво је вријеме дошло. И људи су постали зли. Боље би било да си дошао у неко друго вријеме. Сад се кајем што сам ти оно писмо онако накитио . . .

Прошлост је заборављена. Ови сада мисле да прошлост од њих потиче и почиње. Треба времена да они утуве у своју главу да је прошлост учитељица будућности. Како видим, а и сам ћеш осјетити, садашњост је помамна баш ко и крава која тражи бика. Али када овако загонетно испричаш било гдје, они који не разумију мисле да си луд, а власт има моћ да те прогласи лудим, па се човјек мора чувати. Не вриједе ти никакве раније заслуге, баш ко да је свијет од јуче почео . . .

Све сам им то рекао. Били су се ућутали, их! Сад видим да су себи приписали и мудрост. Како вакат одмиче, све ће они мудрости приписати да су њихове, а питај Бога од кога се народ с њима служи! Али, кад сам при ријечи, да ти и ово кажем: ишао сам ти ја, мој куме, у Шибеник, да тражим пензију. Велим — онемоћао сам, прошао буне и ратове. Служио краља и Тита, прсте изгубио у разним бојевима. Често смрзаван. Стално био на ивици живота и смрти. Нада све пуно година рада набрао. Они веле: „То је, Круница,

све у Краљевини". Ја опет: „Како? рад је рад!" — У овој, новој држави имаш мало година рада. Види се из ћага које си донио . . .!"

По њиховом испаде да се прије син од оца родио. Ипак, мислим, биће нешто — уразумиће се. Не лез', враже, препозна ме један из комисије, како сам, оно, говорио на конференцији, па ми рече: „А, ти си из Стрмице, Бујићевац? 'Ајде скини ту шајку — добићеш пензију" — и поче да се смије, као суманут. Поче са мном чиста зајебанција. Хладан зној ме пробио. Нед'о Бог да сам имао какву бомбу уза се, одвидао би' је брже него икад и бацио на жабаре. Стиснуо сам зубе, ударио шаком у сто и знаш, куме, шта сам им рекао?

— Шта?

„Кад је нисам до сада добио, не треба ми ни сада — ваша пензија! За ову вашу зајебанцију знаће и Тито! Шајку нећу ни у гробу скидати, а теби што тражиш да је скинем — јебем мајку курвину!" — Залупим им врата и вратим се у Стрмицу да окопавам своје кромпире . . .

XXIV

А, вратио си се? Мислио си да је тамо мед и млијеко? Накупио се америчких долара! Гдје си био кад је сијевало хиљаду девет стотина четрдесет и прве? . . .

Сутрадан, на самом почетку конференције, то Церовчани рекоше Крајновићу. Узели себи право да могу свашта рећи као да су они небо главом подбочили. А у том истом рату само су своју главу чували и сачували. Сад се понашају као да је свијет постао баш од те споменуте године. Оно раније као да није постојало.

Кумови Крајновић и Круница сједе један поред другога.

— Како, куме Симо, споменути овим бенама било шта кад још нисам честито ни сјео, а они мени тако? Да ме бар упиташе за здравље! Како се сада дићи и споменути војводу Степу, војводу Мишића, генерала Арачића, Гаврила Принципа? Како? Како им доказати да сам ја у најелитнијој америчкој јединици „Вашингтон" на сјеверу Африке у Алжиру 1943. године и у Француској ратовао против Нијемаца? И да сам са тог војишта кренуо овамо . . . задржан у Каиру, потом у Атини? Како им рећи да говорим енглески, њемачки, француски и шпански, како? Како им рећи да им могу бити од велике помоћи? Да ја нисам онај Крајновић од раније, већ други, који је нешто у свијету научио!

— Не, куме, молим те! Тек тада ће те исмијати. Рећи ће: „Кад си им до сада служио, служи их и даље. 'Ајде опет к њима!" Њима је важно да ти ниси био ту хиљаду девет стотина четрдесет прве. Није њима важно што си био на послу који је у људском смислу вреднији него да си био ту. Него ти њима, онако, издалека — да те разумију тек кад дођу кући . . .

Крајновић затражи ријеч. Диже се.

— Сједи доље! — рече Дане Церовац.

— Што да сједнем? Толике године нисам ништа рекао.

— Сједи доље, ја се питам! — опет ће Дане.

— Пустите ме, људи, да нешто прозборим! И ја сам овдје рођен као и ви. Осим тога, треба по реду да се говори, онако како се ко јавио за ријеч. Не треба ту бити много паметан па то знати.

— Нисам ти дао ријеч — опет ће Дане.

— Богами ћу се, Дане, жалити, тужићу те.

— Тужи, тужи, мајкице! Тужи мене — мени!

Тако Дане строхопоштовањем намеће свој ауторитет . . .

Крајновићу кроз главу сину прича кума Симе Круницe од прије неки дан, и би му све јасно.

А онда са дрвених шкањела поскочише кум Круница, Перица Курбалија и Јовица Крнета:

— Пустите човјека да каже! Каква је то власт која само ућуткава? Треба ослушнути шта народ мисли . . .

— Добро, 'ајде, али немој дуго. Гдје си био хиљаду девет стотина четрдесет и прве — да говориш, али са пушком у руци?

Крајновићу се спусти мрак пред очи. Шкрину зубима. Круница га повуче мало за рукав и шапну му:

— Смирено, куме, само смирено, видиш да хоће одмах да те одбију.

Крајновић удахну ваздух и поче:

— Нећу ја на овако прозирно питање овог вјетродувача Дане одговарати ватрено. Нека вријеме покаже ко је ко. Али, ми, старији немамо много времена. Прођоше године. Колико видим и чујем, овдје слушамо узвике и урлике о некој фамозној побједи. Ја видим да је све порушено, попаљено и потопљено. Све више нас глад притиска. Ако је тако, а видимо да јесте, онда је побједа пораз. Као да се могло друкчије проћи кад се голоруко ишло на блиндиране возове, тенкове. Толики људи унесрећено одоше на онај свијет. За кога? Ова побједа, ако у оваквим представницима види свој опстанак, мора доћи до пропасти. У побједи треба да остане човјек. Њу треба да воде, прије свега, честити људи. Видите ли ви, народе, колико је ових одборника и како им очи колутају? Немирни су, уносе немир у народ. Немају они чиме овај патни народ окријепити и развеселити. Њехово је чело ниско, па зато овако ниско и лете . . .

Само Свевишњи све види, али сав народ зна све, а група или појединац — сасвим мало. Колико видим, овдје нам и утјеху и наду даје ова група неукусна. Величају побједу као да побједа ових или оних није никад било или неће бити. Неко мора у злу, које се зове рат, бити побједник, а неко поражен. Ко зна које ће зло побиједити? Зар народу треба стално о томе трубити и сједити му на глави? Ударати му на мозак? Ако се тако настави, претвориће се све у своју супротност. Једнако је кад се живот изгуби код побједника и пораженог. Смрт је смрт, али народ кад постане поражен, то је трагедија. Треба говорити народу о трагедији човјечанства, а не о величини побједе. Могла би ова побједа да се сутра претвори у пораз, ако човјека не поштујемо и не ставимо у средиште збивања . . .

Као што и сами знате, вјетрови нас шибају, кише запљускују, квасе нас и сузе, барјаци не трају вјечно. И они се троше и блиједе, окречена кућа тамни. Све је, дакле, неухватљиво и пролазно. Само човјек остаје исти — сагнут у пољу. Сије жито или смрт самом себи — својој врсти. А ови стално звижде, лају на звијезде, туку из сваке своје власи и жиле, надму се, бучу, ричу „побједа је наша". И сада се сије лаж због које овај народ може бити несрећан док је овог времена и вјеровања . . .

Ето, може ли бити овај гњевни стрмички народ крив због тога што је неко вријеме у овом селу богослужио поп Бујић. Нигдје у свјету тако нешто нисам чуо, а као што знате, прошао сам много свијета. А он је рођен баш у Топољу, гдје и хероји нове побједе. Чак је са њима у ближем сродству. Ако у њему постоји вражија клица, онда је она рођена у њиховом окриљу и њиховој њиви. Код нас је дошла као зрело зрно. Што га се сада одричу, а Стрмици приписују. Због њега се порушише цркве, соколане, изазваше потопи, размјестише се манастири, народ се расели . . .

Крајновић почео жестоко бесједити. Распалио се. Осјећа гњев свога народа. Само што народ не смије и не умије рећи оно што мисли. Прије не смије него не умије. Много је широко започео . . .

У пола његове бјеседе, коју је народ слушао не трепћући, па и одборници се ућутали, у салу за конференције уђе омалени милиционар, симпатичног изгледа, коврџаве косе, широких рамена — по имену Шпиро Берић. Провуче се кроз масу до одборника. Једном од њих поче шаптати на уво . . .

— Опет ме прекидате. Реци, Шпиро, наглас што мислиш! Не желим да Церовчани кажу оно што им ти преносиш. 'Оћемо да чујемо од тебе директно! — намргођеног чела и љутитог изгледа дрекну Крајновић.

И Шпири би драго што Крајновић то рече. Постаде важан. Протеже се, затегну милиционарску блузу. Изви мало врат, стаде уз вајне одборнике. Из народа Радоја Карабува викну:

— Ставите га на столицу да га видимо. Била суша кад се родио!

Народ се поче смијати . . .

Командир милиције испали из пиштоља увис. Народ се утиша. Шпиро изађе на бину и отпоче цикташим гласом:

— Другарице и другови, стиже нам друг Тито. Морамо да средимо село, а нарочито око жељезничке пруге. Не смијемо се напијати и стварати неред. Тако су нам јавили из Книна. Доћи ће и друг Ђурувија . . .

Задужује се учитељица Вида да добро припреми ђаке за рецитовање из НОР-а. Нека добро пази да не би било неких других. Дјеца морају бити подшишана, чисто одјевена, опрана, очешљана . . .

Иако је недјеља, богослужења неће бити. Звона се не смију чути. Ми ћемо наредити ко у те дане, док наш драги и вољени друг Тито буде у Стрмици, неће смјети излазити из куће. Према томе, да се не би обрукали тако ће бити, јер друг Тито може некога нешто и упитати.

Није милиционар Шпиро ни изговорио задњу ријеч, из пиштоља командира чуо се прасак, а онда његова задња:

— А сада сви својим кућама. Поступаћете по даљој наредби.

* * *

Не дође Тито у предвиђени дан. Народ чека свога господара. Све тече по плану. Патроле милиције њишу се кроз село. Надзиру школу. Провјеравају како тече припрема рецитала. Провјеравају цркву — да ли су, за сваки случај, конопци избачени на звоник. Извје-

штавају Ђурувију да је све послушно. Он их упозорава на будно дежурство...

Негдје у ноћ зашкрипа воз. Читаву Стрмицу, а нарочито пругу и цесту, запосјела стража...

Ноћ густа ко глина. Не види се прст пред оком. Симо Круница отишао у Орловицу да одсијече и донесе буквић. Враћа се из дрва. Натоварио је магарца, а једно дрво натоварио на своја леђа. Прилазио је орашљанским путем таванима и прузи. Сувише се уморио. Полако се кретао...

Наједном се зачуо рески војников глас:

— Стој! ко иде?

— Шта те брига ко иде? Ко си ти да ме питаш? — одговори Круница срдито.

— Стој! Ко иде, пуцаћу!

— Иде Симо Круница из сјече дрва. Ко си ти?

— Не прилази!

Узе војник батерију и упери је право у очи Сими Круници, а затим у подножје вагона Титовог воза.

— Је ли видиш, стари? Видиш, ово је Титов воз! Зар вас нису обавијестили да ће доћи у Стрмицу? Куд си баш овуда наишао? Знаш ли ти ко је Тито?

— Знам! Мој син је у краљевој гарди.

— Ма није ово краљ, већ предсједник!

— Што, зар није Тито наш краљ?

Некаав паметан стражар — војник, по ријечи се види да је Црногорац, одмах уочи да је стари Круница мудар, па му, иако би волио са њим ћаскати, нареди:

— 'Ајде, стари, пролази и не запиткуј више!

Круница, скоро сатрвен, гамизао је стопу по стопу. Притисло га дрво, само што га није у земљу забило. А мора да носи, ваља дјецу огријати...

* * *

Освану ведар, чист дан, без дашка вјетра. Ишетао Тито из свога воза. Дјеца и народ узвикују:

— Живио друг Тито-о-о!

Око Тита велика пратња — обезбеђење. Он у цигаршпицу ставио пола цигарете „Драва". Жели са народом да разговара. Његови тјелохранитељи, стално му нешто шапћу — упозоравају га. А он, види весео народ. И сам је весео, као кад жели у коло...

Учитељица Вида воли нову државу, али је волила и краљевину. Одабрала је промућурније ђаке да пред Титом рецитују. Неко из Титове пратње рекао је учитељици Види да припреми једну, али по њеном мишљењу, најбољу рецитацију, јер нема много времена, а и сам предсједник је доста уморан. И учитељица је одабрала.

У чистим панталонама, не зна се од које закрпе и олињалом вуненом џемперу, а на ногама опанцима гумењашима, пред Тита је храбро и весело изашао најмлађи Круничин син и отпочео:

— На Петровачкој цести
триста избјеглица у колони,
над њима круже грабљивице,
туђински авиони...

Настао је пљесак. Тито је погладио дјечака по коси рекавши:

— Биће од тебе велики пјесник!

* * *

Потом је Тито кренуо са својом вјерном пратњом према центру Стрмице. Зауставио се код Спомен-плоче на кући попа Николе Плавшића. Дуго је у њу гледао и махао главом. Тудумисао:

— Овакве и сличне плоче морају се поправљати. На овим изворима и ми стварамо нову хисторију... Не зна Тито, а ови око њега и не кажу му, да је друго све порушено...

Окренуо се назад и са својом пратњом пође на супротну страну — према циглани.

Пред Тита ишетала Милица-Мика Курбалија Дмитрова. Клекла на кољена:

— Помагај, ако Бога знаш! Немају ми дјеца шта јести . . .

Један од предсједникове пратње пружи јој хиљаду динара. Велике то паре тада бијаху.

Милица оде кући задовољна.

И Симо Круница проби се до Тита:

— Друже Тито! Господару наш! Мој отац је бранио ову земљу по којој Ти слободно ходаш. Син ми је у Твојој гарди. Мене видиш, како сам израбљен и немоћан. Пензију ми не дају само зато што носим ову шајкачу и кажу да сам радни стаж провео у Краљевини. Нисам га, ваљда, могао имати прије код, ове, Твоје државе, па онда код бивше. Тако су ми рекли. Рекли су још и ово: Скини Круница шајку и добићеш пензију. Ја је нисам скинуо и нећу, па макар је не добио док сам жив.

Тито се озбиљно загледа у Симу Круницу, па ономе до себе рече:

— Провјерите колико је година радио. Ако је тако, мора му се обезбиједити пензија . . .

Слиједећег дана велика колона аутомобила кренула је преко порушеног Граба и Грахова ка Дрвару . . .

Свијет је говорио:

— Добар Тито, али не може свугдје стићи. Ови око њега крчме ову земљу . . .

* * *

Крајновићу власт није дозволила да се слободно креће за време предсједниковог боравка.

Много је година прошло. Круници је дошло рјешење за пензију — кад је већ био у гробу. Његов кум

Крајновић заустављао је своје добре коње кад би год пролазио поред задружног дома, сјећајући се оне Соколане — зграде љепотице. Из тог дома је у његовим очима икрила свака цигла соколска . . .

— Ајме, браћо! Оде земља Стефанова!

6000,-

Драгутин Кнежевић

ОДЕ
ЗЕМЉА
СТЕФАНОВА

Издавач
„Ново дело“ Београд
1987.

За издавача
Момчило Берковић

Тираж 1000

Штампа
ГРО Просвета, Београд
Буре Баковића 21

YU ISBN 86-7353-056-3